

AFRIKA TÖRTÉNETE A 19–20. SZÁZADBAN

AFRIKA FELFEDEZÉSE ÉS GYARMATOSÍTÁSA 1789–1885

Sokak számára Afrika a 19. századig történelem nélküli kontinens, hiszen az európaiak megjelenéséig az írásbeliséggel rendelkező civilizációk a kontinens területének csupán csekély töredékén eresztettek gyökereket. A történelem-nélküliség képzeete abból a meggyőződésből fakad, hogy történelmet csak írott forrásokra támaszkodva lehet írni. Az is gyakorta hangoztatott nézet, hogy a Szaharától délre a civilizációs eredmények rendre külső hatásokra, kényszerekre születtek meg. A történetírás módszertanának fejlődésével és a segédtudományok szerepének felértékelődésével azonban általánosan elfogadottá vált, hogy az afrikai múlt nem alacsonyabb rendű bármilyen más írott történelemnél. Afrika orális hagyományainak nem csekély hányadát mára már írásba foglalták, megismerésük nélkülözhetetlen kulcsként szolgál a kontinens európai gyarmatosítás előtti korszakának megértéséhez. Az elmúlt néhány évtized jelentős átértékelései ellenére sem kérdőjelezhető meg azonban az a nézet, amely a kontinens 19. századi történelmét az alávetés történetének nevezi.

A 19. század kezdetén még csak apróbb foltok jelezték a térképeken a különböző európai hatalmak gyarmatait, a század végére azonban Afrika területének több mint kilenc tizedét sikerült uralmuk alá vonniuk. A mindössze két függetlenségét megőrző állam – Abesszínia és Libéria – sem tudták elkerülni a kiszolgáltatottságot, függetlenségük végső soron az egymással is rivalizáló gyarmatosítók egymás közötti ellentéteinek volt köszönhető. A Nagy Francia Forradalom idején a kontinens területének még túlnyomó hányada – a partvidéket leszámítva – az európaiak számára éppen úgy ismeretlen volt, mint Ortelius híres „Africae tabula nova” térképének megrajzolásakor, a 16. század végén. A 18. században Európában kiadott térképek már meglehetősen pontossággal ábrázolták Afrika tengerparti sávjait, a folyótorkolatokkal és a partvidéki népekkel, államalakulatokkal együtt, de a belső területek vagy üresen maradtak, vagy a legendákra, a hajósok által hallottakra támaszkodva kerültek ábrázolásra. A Nílus, a Kongó, a Niger és más nagyobb folyók eredetéről, a nagy tavak, a jelentősebb hegységek elhelyezkedéséről jószerivel semmit sem tudtak.

Felfedezőutak Afrikában

Az afrikai felfedezőutak, természetesen, csak az európaiak számára ismeretlen területek bejárását, feltérképezését jelentették, olyan vidékeken, amelyeken a helybéli kereskedők karavánjai otthonosan mozogtak, vagy ahol az arabok, az indiaiak és a kínaiak már jóval az európaiak előtt megjelentek, mint például a kelet-afrikai partokon. Mégis, a tudományos életbe az európai expedíciók által kerültek be az Afrikával kapcsolatos alapvető ismeretek.

Felfedező utakat már az előző évszázadokban is tettek, elsősorban a portugálok, Nyugat-Afrikában, Angolában, Mozambikban vagy a legendás János pap országát keresve Etiópiában, de rendszeres felfedezőutak csak a 18. század végétől indultak. 1788-ban, Londonban Joseph Banks kezdeményezésére megalakult az Afrika Belső Területeinek Felfedezését Támogató Társaság. A kezdetben magánszemélyek által működtetett társaságot 1800-tól már a brit kormány finanszírozta, felismerve a felfedezésekből származó előnyöket. Hasonló cézzal más európai fővárosokban is sorra alakultak földrajzi társaságok, például 1821-ben, Párizsban a Földrajzi Társaság, vagy 1878-ban Berlinben az Afrika Társaság, mindemellett a londoni volt az, amely az első jelentősebb utakat kezdeményezte.

A felfedezők hagyományosan a nagyobb folyókon felhajózva próbálták meg eljutni a kontinensek belsejébe, Afrikában azonban a földrajzi adottságok nem kedveztek ennek a módszernek. A táblás afrikai ósmasszívum meredeken emelkedik ki az óceánokból, így a folyók, éppen a torkolatuk közelében, zuhatagok, vízesések miatt hajózhatatlanok. A 18. század végére ismert volt a Nílus Asszuánig, a Kongó és a Zambézi legalsó szakasza, valamint a Niger deltája. E folyók forrásvidékeinek felfedezése vonzotta Afrikába az első valódi expedíciókat.

1769-ben a skót James Bruce Egyiptom és a Vörös-tenger érintésével jutott el Gondarba, a Tana-tóig, és annak lefolyását követve, több hónapos fogság árán jutott vissza újra Egyiptomba. Úgy vélte, felfedezte a Nílus eredetét. A valóságban azonban ezzel csak az egyik ág, a Kék-Nílus rejtélye oldódott meg.

1795-ben a szintén skót Mungo Park a Ptolemaiosz óta a „feketék nagy folyójaként” emlegetett Niger felderítésére indult a Gambia folyó völgyén keresztül. Második, 1805-1806-os utazásakor megpróbált végighajózni a Nigeren, de a bussai zuhatagoknál életét veszítette. A Niger-rejtély megoldására csak negyedszázaddal később, 1830-ban a Lander fivérek révén került sor, akik szárazföldi úton jutottak el Bussába, majd onnan hajóztak le a folyón a torkolatig. 1828-ban a francia René Caillé volt az első európai, aki eljutott, és vissza is tért a titokzatos Timbuktu városába tett álhajó utazásából.

A Niger után a Zambézi a remélt „Isten által teremtett főút Afrika szívébe” volt a kontinens második nagy folyója, amelyet tudományosan

feltártak. A Londoni Missziós Társaság misszionáriusa, David Livingstone 1846 és 1856 között tíz éven át kutatta a folyó felső, majd alsó medencéjét, felfedezve – többek között – a Viktória-vízesést is, de a Zambézi főút voltában csalódnia kellett.

Samuel Baker magyar származású felesége, Sass Flóra kíséretében a Fehér-Nílus mentén haladva 1861-ben felfedezte az Albert-tavat, és öt évvel később kettőjük munkája révén elkészült a Nílus medencéjének teljes térképe. Ekkor, 1866-ban indult Livingstone negyedik és egyben utolsó útjára, amely Zanzibárból a Nagy Tavak vidékére vezetett. A Tanganyika-tóhoz közeli Lualaba folyó felderítésével Livingstone a Nílus forrásának felfedezéséért folyó versenybe vélt bekapcsolódni. Ezt a meggyőződését kezdetben az őt megtaláló Henry Morton Stanley is osztotta, de 1877-ben lehajózott a folyón, majd tovább a Kongón, egészen annak torkolatáig, tisztázva ezáltal e hatalmas folyam rejtélyét is. Ugyancsak Stanley volt az, aki 1886–1887-ben az Albert-tóban határozta meg a Nílus valódi forrását.

A folyók felderítésével párhuzamosan hegyeket (1848-ban a Kilimandzsárót, 1849-ben a Kenya-hegyet), sivatagokat, tavakat, lefolyástalan területeket (1853-ban a Csád medencéjét), nagy vízvázlatokat (Magyar László utazásai 1848–1857 között a Bihé-fennsíkon), valamint letűnt civilizációk emlékeit (1871-ben a német Karl Mauch Nagy Zimbabwe, a Szaharától délre fekvő Afrika legnagyobb építményeinek romjait) fedezték fel, és persze sok egyéb földrajzi pontot. Megindultak a kontinenst átszelő utazások is, mint a már említett Caille felfedezőútja, vagy az angol Clapperton 1822–1825-ös utazása Tripoliból a Szaharán át, vagy a portugál Silva Porto tudományos megfigyelésekben gazdag átkelése a kontinensen 1852–1854-ben Benguelából Quelimanéig.

A 19. század végén a felfedezőutak céljává a még meglévő fehér foltok eltüntetése vált (erre példa az 1887–1888-as Teleki–Höhnel-expedíció is). A jelentős és nagyszámú felfedezőutak ellenére a 19. században a kontinens nagyobbik részéről még nem készültek pontos és alapos térképek. Korszakunkban ez főként a határkijelölések során okozott gondokat.

A rabszolga-kereskedelem felszámolása

Az atlanti rabszolga-kereskedelem felvirágzása előtt a rabszolgaság Afrikában nem volt elterjedtebb, mint más kontinenseken. Nem voltak olyan erős államalakulatok, amelyek jelentősebb rabszolgapiacokat működtettek volna, és jelentős számú embert tarthattak volna tartósan rabszolgaságban. Az egyetlen kivételt ez alól Szudán és Afrika szarva jelentette, ahonnan hagyományosan rabszolgákat exportáltak, évente akár tízezret is, főleg nőket, elsősorban a Közel-Keletre, amely azonban rabszolgaszükségletének csak kis hányadát fedezte Afrikából. E korai

periódus jellemzően moszlim rabszolga-kereskedelemnek számított, amelynek hatása Afrika társadalmaira igen csak korlátozottnak minősíthető. Az atlanti kereskedelem volumene a 17. század közepén érte el a keleti kereskedelmét, és attól kezdve a 19. század közepéig meghatározó jelentőségű maradt. Az atlanti kereskedelem a kezdetektől eltekintve kizárólag Afrikából biztosította a rabszolga-utánpótlást.

A rabszolga-kereskedelem először a Benini-öböl mentén indult virágzásnak, és amikor ezen a vidéken a népesség fogyatkozni kezdett, akkor vált Aranypart és a többi nyugat-afrikai terület a legfontosabb rabszolgaszállítóvá. A főleg férfi rabszolgákért fizetett magas árak az afrikai társadalmak újabb és újabb részeit vonták be a kereskedelembé, például a portugálok Brazíliába eleinte inkább Angolából szállítottak rabszolgákat, majd a magas árak miatt Mozambikban, főként a Zambézi völgyében is elkezdtek kereskedni. A 19. század elejére az atlanti rabszolga-kereskedelem már a legszerényebb becslések szerint is elérte az évi 130 ezres létszámot, és az olyan európai kikötők, mint Liverpool, Nantes vagy Amsterdam akár 300 ezer fontot is megkerestek évente ezen az üzleten.

A történeti statisztika nem szolgál megbízható adatokkal Afrika rabszolga-kereskedelem miatt elszenvedett emberveszteségéről, a számok általában 10 és 20 millió között mozognak, sőt korábban akár 100 millióra is becsülték. Mindez egy rendkívül gyéren lakott kontinensen történt, ahol a lakosság száma 1700 és 1900 között csak elhanyagolható mértékben gyarapodott, miközben a Föld népessége két és félszeresére nőtt. Az emberveszteségek mellett felbecsülhetetlen az a romboló hatás, amelyet a rabszolga-kereskedelem az afrikai társadalmakra gyakorolt. Felbomlottak a hagyományos közösségi struktúrák, nyelvek haltak ki, tradíciók, hitvilágok deformálódtak, vagy szűntek meg. Asanti, ahonnan a 18. századig Afrika teljes rabszolgakivitelénél nagyobb értékű aranyat exportáltak, 1750 után importálni volt kénytelen a sárga fémeket, mert az aranybányákban dolgozókat is eladták rabszolgának a partvidéki portugál, holland, francia, angol, vagy dán rabszolga-kereskedőknek. Mivel a rabszolgák ellenértékéért általában Európából, főleg Angliából származó iparcikkeket cseréltek, az afrikai kézműipar elsorvadt, vagy ki sem fejlődött.

1790 után a rabszolgák ára a főbb afrikai piacokon jelentősen csökkenni kezdett, mert a francia forradalom, majd a napóleoni korszak bizonytalanná tette a kereskedelmet. 1793-ban a konvent egy rendelettel a rabszolgaságot is eltörölte, amit Napóleon állított vissza 1802-ben, de Haiti, ahol az újvilágbeli rabszolgák egyhatoda élt, két évvel később véglegesen kivívta az ország s ezáltal az ottani rabszolgák szabadságát. A változásokhoz az is hozzájárult, hogy 1800 után Anglia, Franciaország és a többi iparosodó európai ország a Karibi-szigetek helyett egyre inkább az Egyesült Államokból vásárolták a gyapotot, a nádcukortermelés hanyatlása utáni korszak legfontosabb nyersanyagát. Az USA-ban

pedig nem újabb rabszolgák behozatalával, hanem a meglévők nyugatabbra költöztetésével oldották meg a gyapotültetvények munkaerő-utánpótlásának kérdését.

Az a változás azonban, amely a 18–19. század fordulóján kezdődött, nem a gazdasági racionalitás talaján serkent, hanem idealista filantrópok tevékenysége nyomán. 1787-ben Londonban alakult meg az első (a mai napig fennálló) Rabszolgáság-ellenes Bizottság, a miniszterelnök, az ifjabb Pitt nem titkolt szimpátiájával támogatva. William Wilberforce és a sokáig méltánytalanul elfelejtett Thomas Clarkson vezetésével a bizottság kitartó harcot folytatott az angol parlament és a közvélemény meggyőzéséért, míg 1807-ben megszületett a rabszolga-kereskedelem betiltásáról szóló törvény. Egy évvel később az Egyesült Államok is megtiltotta a csillagos-sávós lobogó alatti rabszolga-kereskedelmet. Dánia már jóval korábban hasonló rendelkezést hozott. Fontos állomás volt az 1814–1815-ös Bécsi Kongresszus, ahol a rabszolga-kereskedelmet a delegátusok formálisan is elítélték. Franciaország még ugyanabban az évben, Spanyolország és Portugália 1820-ban tiltották be a rabszolga-kereskedelmet.

A rabszolga-kereskedelem betiltásáról hozott törvények persze nem jelentették e tevékenység azonnali megszűnését. A brit flotta csak 1820-tól tudta eredménnyel ellenőrzése alá vonni az egyenlítőtől északra fekvő afrikai partokat. 1807 és 1860 között az angolok 70 ezer rabszolgát szabadítottak ki a gyakran spanyol és portugál zászlók alatt hajózó szállítmányokból, és telepítették le őket Sierra Leone-ban, ahol angol emberbarátok 1787-ben Freetown néven telepet hoztak létre a felszabadított rabszolgák számára. Az amerikaiak ugyanezzel a céllal alapították meg 1822-ben Monroviát, ahová a kiszabadított rabszolgákon kívül az emberbarátok által az USA-ban felszabadított fekete rabszolgákat is letelepítették. Ebből a telepből nőtt ki 1847-re a „szabadság országának” keresztelt Libéria. A franciák az általuk kiszabadított rabszolgák számára Gabonban alapítottak telepet Libreville néven.

A Benini-öbölben Lagos 1861-es brit megszállásáig, Angolában 1878-ig folyt a félig-meddig legális rabszolga-kereskedelem. Az árak a 19. században magában Afrikában mindvégig alacsonyak maradtak, a hasznot az illegális kereskedelem nagyobb kockázata miatt a szállítók fölözték le. A kereskedelem jellege is megváltozott, és minden még sokkal brutálisabbá vált: a hajókat nem napok, hanem órák alatt kellett megrakodni, és ha feltűntek a járőröző angol, francia, vagy amerikai hajók, előfordult, hogy az egész rakományt a tengerbe vetették. 1888 után, azáltal, hogy – utolsóként – Brazíliában is felszámolták a rabszolgáságot, az atlanti kereskedelem végleg megszűnt létezni. Az már az ekkorra Afrikában jelentős pozíciókkal bíró európai gyarmati hatalmak és a helyi vezető réteg közötti viszonytól függött, hogy az Ázsiába irányuló kereskedelmet milyen gyorsasággal számolták fel.

A rabszolga-kereskedelem törvényen kívül helyezésével maga a rabszolgaság intézménye még távolról sem szűnt meg Afrikában, sőt, a korábban exportált rabszolgák Afrikában maradása azt eredményezte, hogy már 1850-re az afrikai rabszolgák száma meghaladta az újvilágiakét.

A rabszolgaság intézményével szemben az európaiak jóval toleránsabbak voltak, mint a kereskedelemmel. A Brit Birodalomban csak 1834-ben szabadították fel a 800 ezer főre tehető rabszolgasereget, a francia gyarmatokon ez 1848-ban történt meg. A rabszolgaság rejtett formái jóval Afrika gyarmatosítása után is fennmaradtak, Abesszínia pedig csak az Olaszország elleni népszövetségi szankciók reményében számolta fel – a kontinensen utolsóként – a rabszolgaságot 1935-ben.

Missziós tevékenység

Mint sok minden másban, az afrikai missziós tevékenység terén is az angoloké az úttörő szerep. 1792-ben hozta létre William Carey „a modern missziók atyja” a Baptista Missziót. 1795-ben alakult meg a Londoni Missziós Társaság, amely már 1803-ban missziósteleppel rendelkezett Dél-Afrikában. 1799-ben alakult meg az ugyancsak angol Egyházi Missziós Társaság. Német nyelvterületen először 1815-ben a Bázeli Missziós Társaság, majd 1824-ben a Berlieni Misszió jött létre, és később még sok újabb missziós társaság került megalapításra. A Párizsi Misszió 1822-ben alakult meg, és ezzel párhuzamosan Dániában, Svédországban és Norvégiában is létrehoztak hasonló társaságokat. A katolikus egyházon belül a misszióstevékenységet az 1622 óta létező „De Propaganda Fide” ellenőrizte. A katolikus missziók viszonylag későn, az 1854-ben alapított Lyoni Afrika Misszió létrehozása után váltak igazán aktívvá. 1868-ban jött létre Algériában a „Fehér Atyák” Társasága, amely 1877-től különösen aktív szerepet játszott Ugandában.

A missziók hozták létre az első „bennszülött” iskolákat, már a 19. század első évtizedében, sőt 1822-ben Freetown-ban megnyílt az első főiskola is, ahol kereskedőket, jogászokat, orvosokat és lelkészeket is képeztek. A misszionáriusok a már említett felfedező tevékenységen kívül aktív szerepet játszottak az afrikai nyelvek tudományos leírásában, szótárak és nyelvkönyvek kiadásában. A keresztény egyházak afrikai missziós tevékenységének megítélése nem ellentmondásoktól mentes.

A misszionáriusok, mint maga Livingstone is, gyakran vállaltak aktív szerepet az anyaország gyarmati terveinek végrehajtásában, az általuk nevelt afrikaiak elveszítették kapcsolatukat saját közösségeikkel, kulturálisan légüres térbe kerültek. Előfordult, hogy a térítő tevékenység akadálytalan folytatása érdekében a misszionáriusok maguk kérték annak a területnek, ahol tevékenykedtek, a birtokba vételét. A missziók neveltjei voltak rendszerint az első gyarmatosítók tolmácsai, sokukra a gyarmati adminisztráció is igényt tartott. Általánosan jellemző volt,

hogy fekete bőrű európaiakat próbáltak faragni belőlük, frakkba és cylinderbe öltöztetve őket. Mégsem tagadható, hogy a keresztény missziók a tudás közvetítése, kórházak építése mellett sokat tettek az afrikai népek emancipációjáért. A 19. században az iszlám terjedése a kereszténységénél jóval gyorsabb volt, különösen Nyugat-Afrikában. A katolikus és protestáns missziók térítő tevékenysége Közép- és Dél-Afrikában, valamint Madagaszkáron volt elsősorban eredményes.

Afrika államai a gyarmatosítás előtti évtizedekben

A rabszolga-kereskedelem által kivéreztetett Afrikában a 19. század elejének történéseire néhány jelentős személyiség nyomta rá a bélyegét. 1801-ben érkezett Egyiptomba Mohammed Ali, hogy a török szultán nevében rendet teremtsen a franciák által felforgatott országban. A mamelukok legyőzésével saját abszolút hatalmát kiépítő alkirály, számos más hódítása mellett, 1820 és 1822 között elfoglalta Dongolát, Szennárt és Kordofánt, 1824-ben megalapította Khartumot, majd 1830-ra meghódította a mai Szudán teljes területét, örökletes alkirályságot hozva itt létre. Az egyiptomi fennhatóság ezen a területen egészen az 1885-ös mahdista felkelésig fennmaradt. Mohammed Ali egyben az iszlám új, energikus képviselője és megújítója volt, az enervált török vallási uralommal szemben.

Egy másik jelentős moszlim állam Közép-Szudánban, Hauszaföldön jött létre 1804-ben a fulani Uszmán dan Fodio vezetésével. A fulanik néhány éven belül meghódították az összes hausza városállamot, és dzsihádot hirdetve óriási birodalmat teremtettek. Uszmán dan Fodio már évekkel 1818-ban bekövetkezett halála előtt visszavonult a kormányzástól, és minden energiáját a muzulmán vallás megújításának, a pogány elemek kigyomlálásának szentelte. Fia, Mohammed Bello Szokoto szultánja lett, azé a birodalomé, amely Nigéria angol gyarmatosításáig fennállt.

Nyugat-Afrikában a 19. század közepén El-Hádzsi Omár Sierra Leone-ban angol kereskedőktől vásárolt tűzfegyverekkel a Futa Dzsallonból kiindulva legyőzte a mohamedán Fulbe birodalmat, s egészen a szenegáli francia birtokokig húzódó államot alapított, amelyet 1864-ben bekövetkezett haláláig vezetett. Omár birodalmának jelentős részét azután az utolsó afrikai muzulmán birodalomépítő, Szamori kebelezte be 1870 és 1890 között.

A Csád-tó medencéjében El Kanemi és fia Omar újból felvirágoztatták az egyik legrégebbi afrikai birodalmat, Bornut, mert a 10. század óta uralkodó Sefuwa dinasztia 1846-ban történt megdöntésével maguk vették fel a Mai, azaz Szultán címet. Bornutól keletre a Wadai birodalom jött létre 1803–1813 között Abd el-Krim szultán uralma alatt, aki befolyását egészen a Nílusig kiterjesztette. Bornu és Wadai a század vé-

gén előbb Rabeh (közép-Afrika Napóleonja) és a mahdisták, majd a századfordulón a francia hódítók uralma alá került.

A felső-guineai partvidéken, Arany- és Rabszolgaparton négy állam emelkedett ki jelentőségében, Asanti, Dahomey, Oyo és Benin. Közülük a legrégebbi, Oyo, a joruba központ 1820 körül a fulbék hadjáratai idején elveszítette területének északi felét, fővárosával együtt, s ez a kora-államiság jegyeit felmutató konföderáció már az 1840-es évektől kezdve lépésről lépésre angol befolyás alá került. Benin hanyatlása már a 18. század elejétől tartott, az egykor európai zsoldosokat is szolgálatába fogadó, művészetéről híres állam a 19. századra árnyéka volt egykori önmagának, a Niger-delta egymással rivalizáló uralkodói és a despotikus papi kaszt aláásták az egykor híres udvart tartó oba hatalmát.

Dahomey királysága csak Gezo király uralkodása alatt (1818–1848) tudta magát végérvényesen függetleníteni Oyotól. Már 1774-ben, Widah elfoglalásával sikerült a királyságnak megvetnie a lábát a tengerparton, és így a rabszolga-kereskedelemben való bekapcsolódása különösen eredményes volt. Dahomey királya a 19. században több mint tízezres hadsereggel rendelkezett, az akkor legmodernebbnek számító fegyverekkel felszerelve. Különleges hírnévre tett szert az uralkodót őrző amazon-sereg. Eredményes kísérletek történtek a rabszolga-kereskedelem utáni korszakra való átállásra, különösen a pálmaolaj kivitele révén, de a franciák már 1851-ben megvetették a lábukat a tengerparti Porto Novóban, és 1892 novemberében az utolsó dahomey-i király, Behanzin meghódolt a franciák előtt.

A mai Ghána középső területein jött létre az Asanti konföderáció, amely a 18. században keleti és északi irányban hódítva komoly birodalommal vált. Arany-, rabszolga- és kóladió exportja volt jelentős. A 19. század elejére hatékony adórendszere, állandó hadserege és hivatalnoki kara működött. A korai államiság összes jegyével rendelkező birodalom élén az Asantehene állt. Ezt a címet 1800 és 1824 között Osei Bonsu viselte, akinek legfontosabb törekvése a déli partvidék meghódítása volt. A helyi főnökök vazallussá tétele mellett 1807-ben megtámadta az Anomabuban felépített aranyparti angol erődöt is. Ezzel kezdetét vette Asanti évtizedes küzdelme a brit behatolás ellen. Kumasit, a fővárost 1874-ben nagy létszámú brit hadsereg foglalta el, de csak a 20. század elején vált Asantiföld brit protektorátussá.

Abesszíniában Nagy Jasu 1704-ben bekövetkezett halála után a négusok uralma formálissá vált, az ország másfél évszázadra a teljes anarchia állapotába süllyedt. 1856-tól II. Teodor, majd 1872-től IV. Johan négusok szervezték újra, és centralizálták a császárságot, amely így képessé vált mind az egyiptomi, mind a mahdista hódító terveket megghiúsítani.

Az afrikai Nagy Tavak vidékén különösen három korai feudális állam jelentősége nőtt meg a 19. században: Bugandáé, Ruandáé és Burundié. A térségre általánosan jellemző a nomád állattenyésztő népek

leszármazottaiból rekrutálódott arisztokrácia uralma a földműves, paraszti rétegek fölött, mint azt Ruanda és Burundi tuszi–hutu társadalmi jól példázzák. Buganda volt a legfejlettebb, a Viktória-tavon 300–400 egységből álló flottájuk örködött a bugandai uralkodók, a kabakák hatalmának csorbíthatatlanságán, s ez a flotta egyben lehetővé tette a tavi kereskedelem monopolizálását.

A kelet-afrikai partokon a szuahéli városállamok a 17. századtól az Ománi Szultanátus fennhatósága alatt álltak. 1840-ben a szultán székhelyét Ománból Zanzibár szigetére tette át. Zanzibár és Pemba a szegfűszegtermesztésben monopolhelyzetet élvezett ekkoriban.

Dél-Afrikában 1818-ban Shaka (vagy Chaka) szerezte meg a zuluk királyának címét, az ő hódításai és rettegett uralma hozta mozgásba a szubkontinens népeit a következő évtizedben. E hatalmas területekre kiterjedő háborús zűrzavar, erőszakolt migrációk, egész régiók elnéptelenedésével járó pusztítások összefoglaló neve Mfecane, amely a zuluk nyelvén ütést, csapást jelent. Így kerültek a matabelék a mai Zimbabwebe, ahol Mzilikazi, majd fia Lobengula hoztak létre erős királyságot 1838 és 1894 között. Nguni és szotó csoportok a mai Zambiáig és Tanzániáig, sőt Kenyáig is eljutottak a Mfecane során, roppant felfordulást okozva ezeken a területeken.

Gyarmati hódítások Afrikában az 1884–1885-ös berlini Kongó Konferenciáig

Az európai gyarmati behatolás Afrikába 1415-ben kezdődött, a Gibraltárral szemközt fekvő Ceuta portugál birtokbavételével. A portugálok, spanyolok, majd később riválisaik, a hollandok, franciák, angolok elsősorban az Afrika partjai mentén található szigeteket vették birtokukba. 1800-ra – Zanzibár és Madagaszkár kivételével – mindegyik európai gyarmat volt már. A portugálok ellenőrizték Angola és Mozambik partvidékét, valamint az Alsó-Zambézi völgyét. A század elején az egyetlen jelentősebb, európaiak által lakott afrikai gyarmat Fokföld, amelyet a hollandoktól a britek foglaltak el 1806-ban. A megelőző évszázadokhoz hasonlóan az európai telepések a gyarmatosító hatalom akarata, sőt, tiltása ellenére vontak újabb és újabb területeket befolyás alá. A búrok 1836–1840 között lezajlott, Nagy Trek néven számon tartott vonulása e folyamat drámai felgyorsulását jelentette. A kivonulókat a brit hatóságok továbbra is saját alattvalóiknak tekintették, ezért az Orange és Vaal folyókon túl 1852-re és 1854-re megalakult búr köztársaságokkal szemben az érdekérvényesítés hol nyíltabb, hol burkoltabb formáját alkalmazták. Ez a konfliktus vezetett 1879-ben Transvaal annexiójához, illetve az 1881-es első, majd a századfordulón a második angol–búr háborúhoz.

Franciaország 1830-tól lépésről lépésre hódította meg a névlegesen török fennhatóság alatt álló Algériát, letörve Abd el-Kader (1832–1847),

majd a berber népcsoportba tartozó hegyi kabilok (1857-ig) ellenállását. Az arab és kabil lakosság számának gyors csökkenése mellett az európaiak száma Algériában már 1847-re meghaladta a 100 ezret, s 1881-re ez a szám megduplázódott.

A trópusi területeken, amelyeket a kinin használatának általános elterjedéséig (az 1840-es évekig) a „fehér ember temetőjének” is hívtak, mindössze a francia kézen lévő Szenegál és a britek által birtokolt Gambia, illetve Sierra Leone érdemelnek említést. Ezen kívül a felső-guineai partokon kisebb telepek és erődök voltak a rabszolga-kereskedelemben érdekelt európai hatalmak kezén. E kereskedelem felszámolása jelentette a fordulatot, megkezdődött a teljes nyugat-afrikai partvidék birtokbavétele. A franciák 1826-tól jelentősen kiterjesztették szenegáli birtokaikat, 1857-ben megalapították Dakart, és 1883-ra birtokba vették a Niger folyó völgyében fekvő Bamakót. 1843-tól Elefántcsontparton, 1839-től Gabonban, 1851-től Dahomey-ben, 1841-től a Komore-szigeteken, 1858-tól Obokban, majd az 1880-as évek elejétől Kongóban és Madagaszkáron építettek ki értékes hídfőállásokat, amelyek révén a század végére Franciaország vált a legnagyobb területtel rendelkező afrikai gyarmatosítóvá, a kontinens kerek egyharmadának birtokában. A britek Lagos 1861-es koronagyarmattá nyilvánításával tették az első komolyabb lépést Nigéria meghódítása felé, eközben azonban Aranyparton is tovább terjeszkedtek, főleg Asanti 1874-es elfoglalásával.

1862-ben Anglia közvetítőként lépett fel a zanzibári és a maszkati szultán viszályában, befolyási övezetébe sorolva ezzel a fűszerszigetet.

A Szezei-csatorna 1869-es megnyitásával a Vörös-tenger vidéke is felkeltette Európában az érdeklődést. Az addigi kizárólagos angol-francia gyarmati terjeszkedésbe Olaszország is bekapcsolódott, 1870-ben területeket vásárolt az Asszabi-öbölben, megvetve a további olasz terjeszkedés alapjait. Az 1860-as évektől a német kereskedők is mind gyakrabban tűntek fel Afrikában, és társaságaik az 1880-as évek elejére már komoly pozíciókat építettek ki Togo, Kamerun, Délnyugat- és Délkelet-Afrika partjain.

Külön fejezetet nyitott Afrika gyarmatosításában II. Lipót belga király. A távol-keleti hódítások ábrándjait feladva, 1876-ban, Brüsszelben kongresszust hívott össze, és Nemzetközi Kongó Asszociációt hozott létre Afrika középső vidékeinek civilizálására. Sikerült megnyernie magának Stanley-t, aki felfedezőútjai során szerződéseket kötött Lipót király nevében. Ezáltal egy óriási magánbirtok létrehozásának feltételei teremtődtek meg Afrika szívében, amit az 1884–1885-ös berlini Kongó Konferencia nemzetközileg is elfogadottá tett. Kezdetét vette az európai versenyfutás Afrikáért, amely a következő alig több mint egy évtizedben teljesen újjárajzolta a kontinens politikai térképét, kialakítva Afrika máig érvényes határvonalait.

AFRIKA TÖRTÉNETE 1885–1945

Versenyfutás Afrikáért

Az európai gyarmatosítók az afrikai birtokokért folytatott versenyfutásban el akarták kerülni az egymás közötti fegyveres konfliktusokat. Ezért igyekeztek szabályozni a területszerzés már megtörtént, sőt, jövőbeni aktusait is a „tényleges birtokbavétel”-elvének kölcsönös elfogadtásával. Olyan esetekben, ahol többen is aspiráltak egy-egy területre, a gyorsaság döntötte el a hovatartozás kérdését. Így keletkeztek azok a konfliktusok, amelyeket a „tényleges birtokbavétel”-elvével éppenséggel el kívántak kerülni, s azok a viták is, amelyek a befolyási övezetek elhatárolását, így az afrikai határok meghúzását eredményezték. Az új gyarmati határok meghúzása alapvetően két, egymást követő szakaszból állt. Az első lépés a riválisokkal történő megállapodás volt a vonatkozó terület érdek-, illetve befolyási övezetté nyilvánítására. Ez volt a „diplomáciai határ”, amit még a terepen kellett kimérni, kitűzni és kijelölni, vitás esetekben egyezségekre kellett jutni. Csak ezután lehetett végleges „geodéziai határokról” beszélni. E két szakaszt néha évek, néha – bonyolultabb terepviszonyok esetében – kár évtizedek is elválaszthatták egymástól.

Mivel Afrika a diplomáciai egyezkedésekben részt sem vett, nem apanya, csupán tárgya volt az ezt követő megállapodásoknak. Csak az a szerep jutott számára, hogy a tárgyalásokhoz érveket szolgáltatson a helyi törzs- és falufőnökökkel, „irályokkal” aláíratott, gyakorta kétes értékű és tartalmú szerződések révén. A tárgyalóasztaloknál kialakult határok az ismert földrajzi pontokat, hegycsúcsokat, hágókat, forrásokat, vízválasztókat, vízeséseket stb. igyekeztek általában egyenes vonalal összekötni, az ilyen határokat jellemzően szélességi és hosszúsági fokok jelölik. A második szakasz pontosabb határkijelölése már alaposabb földrajzi ismereteket követelt, olyanokat, mint például egyes folyók, tavak, sőt, nagyobb kövek, a környezetből kiemelkedő egyéb tereptárgyak, nagyobb fák elhelyezkedése, s amelyek a „diplomáciai határ” meghúzásakor jószerint még nem is álltak rendelkezésre. A „geodéziai határ” meghúzásához elengedhetetlen volt a helyismerettel bíró afrikaiak bevonása, tőlük azonban pusztán természetföldrajzi jellegű adatokat vártak, a nyelvi, etnikai, társadalmi szempontok teljességgel érdektelenek voltak.

Az afrikai gyarmati határokat meghúzó szerződések elemzése azzal a tanulással szolgál, hogy az e szerződéseket egymással megkötő európai hatalmak igyekeztek átfogó megállapodásra jutni minél több, afrikai birtokaikat érintő határkérdésben.

Ez a nemzetközi jogi szabályozás véget vetett a *paper protectorates* korábbi gyakorlatának. Ugyancsak új és Afrika szempontjából megha-

tározó fontosságú volt a későbbiekben, hogy az aláírók jogilag egyenrangúnak fogadták el a „gyarmat” és a „védnökség” kategóriákat. Legyűrve a brit fenntartásokat, amelyek abból a tételből indultak ki, amely szerint a gyarmat közvetlen uralmat jelent, a védnökség pedig az őslakosok vagy más népek jogának elismerését saját országukra, a „területi jogok további kiterjesztése nélkül”, a konferencia „Afrika sajátosságaiból kiindulva” az annektált és a védnökség alá helyezett területek közötti különbséget mint „teljes mértékben nominálist” írta le.

Amellett, hogy ez néhány anyaország (főleg az angolok) esetében jogi és adminisztratív problémákat vetett fel, Afrika számára azzal a hosszú távú következménnyel járt, hogy a különböző időpontokban, különböző feltételekkel és jogállással megszerzett területeket minden további nélkül lehetett egymással összevonva nagyobb egységekbe rendezni. Az európai riválisok az így egységesített jogállású területek határait ezután addig tolhatták ki, ameddig egy másik gyarmatosító „ténylegesen birtokba vett” felségterületébe nem ütköztek.

Ez azonban egy későbbi fázisban valósult meg, mert a Berlini Kongó Konferencia meghívólevele – ismét az eredeti angol javaslat ellenében – kizárólag az afrikai partvidék és nem az egész kontinens, sőt az egész annektálható világ felosztásának szabályozásáról szólt.

A partvidékek hátsországa természetesen nem volt közömbös egyetlen európai gyarmatosító számára sem, de az elképzelések ekkor még csak általánosságban fogalmazódtak meg. Ebben az ügyben a végleges rendezést a „versenyfutás Afrikáért” hozta meg, amely a 19–20. század fordulójáig fennmaradó másfél évtizedben gyökeresen felforgatta az afrikai viszonyokat. Az európai birtokok ez idő alatt a kontinens összterületének 10 százalékáról annak több mint 90 százalékára ugrottak.

Az új határok sem mindig a Berlinben elfogadott békés egyetértésben születtek meg, néhány esetben a gyarmatosítók előőrsei egymással farkasszemet nézve, sőt, egymást háborúval fenyegetve (Fashoda), esetleg kis csapatban egymással megmérkőzve (Massikessi – Portugál Kelet-Afrika) próbáltak a kívánt területek birtokába jutni. Az ultimátumok, illetve az azokra adott válaszok persze nem Afrikában születtek, megfogalmazóik túlnyomó többségükben soha életükben be sem tették a lábukat Afrikába. Az esetek legnagyobb hányadában azonban a versenyfutás lezárása szerződéses útján történt, Franciaország 1885-ben, 1894-ben, 1897-ben és 1911-ben Németországgal, 1890-ben Angliával, az angolok 1886-ban, 1890-ben és 1893-ban Németországgal, a belgák 1891-ben ugyancsak Németországgal írtak alá olyan szerződéseket, amelyek a belső afrikai területek határvonalait szabályozták.

A sebtében megszerzett különböző területeket és a különböző népeket, a gyakran egymástól eltérő státussal bíró területi-politikai egységeket egységes egészé kellett szervezni. Így születtek meg az új gyarmati államok az európaiak által megvont határok között. Határkiigazításokra, beékelődések elcserélésére nem egy esetben került sor akkor,

ha missziós állomások, kereskedelmi lerakatok, kiterjedtebb ültetvények, vagy a szárazföld előtti kisebb szigetek tulajdonosai egy másik európai ország polgárai voltak. Arra azonban egyetlen példát sem találunk, hogy a határokkal egymástól elválasztott népeket kívánták volna egy- és ugyanazon gyarmat területén egyesíteni.

A már a kortársak szemében is groteszknak ható Gambia esete jó példa erre: a mindössze negyed Dunántúlnyi terület keskeny ékként, néhol csupán 15 km szélességben 320 km hosszúságban szorult be Szenegál területébe. Lord Carnarvon brit gyarmatügyi miniszter a franciákkal tervezett területcsere elfogadására próbálta rábírní a londoni parlamentet. Érvelésében még csak meg sem említette, hogy a határ mindkét oldalán mandingók, fulbék, wolofok, oyolék és szatakolék élnek. A parlament tagjai a francia szándékokat gyanúsaknak tartva végül is elvetették a javaslatot, így Gambia 20 főnyi angol lakosával, néhány kereskedővel és misszionáriussal megmaradt brit protektorátusnak.

A határok véglegesítése után érkezett annak az ideje, hogy a versenyfutás során a főnökökkel kötött szerződéseket (néhányik gyarmat esetében akár több száz ilyen szerződés is aláírásra került) átültessék a gyakorlatba. Gyakorta a szerződések sietős megszövegezésekor olyan területeket is érintettek, amelyek nem is álltak az afrikai szerződő fél uralma vagy befolyása alatt. Egyszerűbbnek tűnt azonban sok kis helyi vezető helyett egyvalakivel megállapodni, még akkor is, ha az illető állításai uralma kiterjedéséről a realitásoktól elrugaszkodottak voltak. Dél-Rhodesiában például a Brit Dél-Afrika Társaság elismerte a matabelék igényét az ország teljes területére. Királyuknak, Lobengulának a Társaság emberei még segítettek is uralmának megszilárdításában. Ez azt jelentette, hogy Lobengula, aki a biztonság kedvéért nemcsak az angolokkal, hanem a portugálokkal és a búrokkal is szerződött, időről-időre csapatokat küldött a sonák által lakott területekre.

Amikor a Társaság számára a sonák a munkaerő-utánpótlás legfontosabb forrásává váltak, ezeket a rabló hadjáratokat a britek nem tűrték tovább. 1893-ban rátámadtak a matabelékre. A gépfegyverekkel felszerelt angolok könnyű győzelmet arattak, Lobengula elmenekült, felgyújtva fővárosát, Bulawayot. A királyt nem sikerült elfogni, egy évvel később ellenőrizhetetlen hírek érkeztek a haláláról. Királyságának visszaállítására 1896-ban a matabelék felkelést szerveztek, de újabb, immár végleges vereséget szenvedtek. A felkelés a Cecil Rhodes által szorgalmazott megegyezéssel zárult: a vezetők egy része a Társaság által fizetett főnökök sorába lépett. A sonák felkelése időben ezzel párhuzamosan zajlott, mégsem keresték a két felkelés vezetői a kapcsolatot egymással. Az angolok így a Matabeleföldön felszabadult erőiket Masonaföldre összpontosíthatták. A főnökök angolok általi kinevezése a felkelés leverése után itt is gyakorlattá vált.

Ahogy a nagy múltú királyság, Buganda az Uganda Protektorátus részévé vált, úgy a legtöbb afrikai királyságot is az újonnan létrejött

gyarmati közigazgatási egységekbe olvasztották be. Csak néhány olyan hagyományos fekete-afrikai állam volt, amely területi integritását lényegében teljes mértékben megőrizve élte túl a gyarmati korszakot – Kelet-Afrikában Ruanda, Burundi és Zanzibár, Dél-Afrikában Baszutföld (Leshoto) és Sváziföld.

Ezekben az országokban az európai gyarmatosítók nem számolták fel az uralkodók hatalmát, hanem együttműködésre kényszerítették őket. Az uralkodók kezében megmaradt hatalom nagy eltéréseket mutatott, néhányan közülük csupán reprezentatív funkciókat láthattak el, a dél-afrikai uralkodók viszont megtarthatták alattvalóik feletti hatalmuk jelentős részét.

Ezek a prekoloniális rendszerek más és más okok miatt öröklődtek át a gyarmati korszakba. Zanzibár különleges európai megítélés alá esett, a 19. század nyolcvanas éveire belekerült az európai hitelek, pénzügyi rendszer és az informális hatalmi politika gépezetébe. Amikor ez az informális ellenőrzés formálissá lett, a protektorátus intézményének megtartása hosszú távú következményekkel járt. Az európai jogban a protektorátusi státus sok mindent jelenthetett, a legáltalánosabb jellemzője mégis az volt, hogy a fennhatóságot gyakorló hatalom a szuverenitás néhány elemét magához vonta. Ez az európai gyakorlatban főként a pénzügyek és a külügyek irányítását jelentette. Zanzibár földrajzi helyzeténél fogva a britek számára India külső biztonsági övezetéhez tartozott.

Már 1822-ben az ún. „Moresby-szerződés” révén a szultán engedelmeyekre kényszerült, elsősorban arra, hogy keresztény országokba nem ad el többé rabszolgákat. A rabszolga-kereskedelem teljes betiltását a britek egy 1873-as újabb szerződésben kényszerítették ki, ami gazdaságilag jelentősen meggyengítette Zanzibárt. Mindinkább a brit konzulok és a brit flotta határozta meg a szigeten az ügyeket, Zanzibár nem hivatalos miniszterelnökeivé váltak anélkül, hogy ez az anyaország adófizetőinek egyetlen fillérjébe került volna. A Szuézi-csatorna megnyitása azonban más európai hatalmakat is a térségbe vonzott. II. Lipót belga király a kelet-afrikai partokra is ki akarta terjeszteni uralmát. A franciák Zanzibár egyik mellékszigetét, Mafiát akarták megvenni, valamint vasúti koncessziót szerezni a Tanganyika-tóhoz. A németek pedig „földműves- és kereskedőgyarmatot” szándékoztak a Zanzibárral szemközti partvidéken létrehozni, ami az angolokat cselekvésre ösztönözte. „Nem intézhetjük úgy az ügyeket, mint eddig” – írta Lord Granville brit külügyminiszter. „Ha habozunk, egy másik, kevésbé szegénylős hatalom megaláz bennünket.” A helyzet rendezése két lépcsőben, az 1886 novemberében és az 1890 júliusában (az ún. Helgoland egyezmény) kötött megállapodások révén történt meg, Zanzibár formálisan is brit protektorátussá vált.

Ruandába és Burundiba a németek kelet-afrikai hódításaik során az 1890-es Helgoland egyezmény nyomán jutottak el, a két területet – Af-

rika legsűrűbben lakott részét – 1899-től egységes katonai körzetként igazgatták. A német gyarmatosítók meghagyták a tuszi arisztokráciát és a két uralkodót, a mwamit, illetve a ganwát eredeti pozíciójukban, de a tuszi uralkodó klánok közötti konfliktusokat kihasználták uralmuk erősítésére. Ruanda és Burundi a közvetett európai uralom megvalósulásának példái. A német elképzelések szerint a későbbiekben a rendszernek a közvetlen uralom irányába kellett volna fejlődnie, ám ennek kivitelezésére Németországnak már nem maradt ideje.

Baszutófüldön, ahol a szotók és congák aránya megegyezik a hutuk és tuszik egymáshoz viszonyított arányával, nem alakult ki Ruandához és Burundihoz hasonló kasztszerű etnikai alapú fél-feudalizmus. A 19. század első felében a szotók egyik főnöke, I. Moshoeshoe a zuluk, a búrok és az angolok ellen harcolva egyesítette a magas, 1500–1600 méteres hegyi platón fekvő – ezért Afrika Svájcának is nevezett – ország népeit, egységes kormányzati és jogrendszert vezetve be. Amikor 1867-ben a búrokkal szembeni katonai vereség elkerülhetetlennek látszott, I. Moshoeshoe király a másik ellenfélhez, Angliához fordult katonai segítségért. A búrok az ország legalacsonyabban fekvő, így legértékesebb részét elvették, de Nagy-Britannia geo-stratégiai megfontolásokból a fennmaradó országrészt 1868-ban protektorátussá nyilvánította, majd négy évvel később fokföldi gyarmatához csatolta.

A fokvárosi hatóságok megkísérelték a szotók tűzfegyvereit elkobozni, az emiatt kirobbant felkelés eredményeként Baszutófüld újra protektorátus lett. A király és a főnökök a helyükön maradhattak, a brit főbiztos baszutófüldi tevékenységét csak „részmunkaidőben”, rezidens útján végezte, mivel két másik protektorátus is fokvárosi hivatalához tartozott.

A 97 százalékos névadó szvázik által lakott Szváziföld lakói már a 19. század elején a zulukkal vívott harcaik során egységes néppé kovácsolódtak a Dlamini klán uralma alatt. Az angol-búr ellentétek ügyes kihasználásával a szvázik uralkodója, a ngwenyama 1895-ig meg tudta őrizni az ország függetlenségét. Ekkor a Dél-afrikai Köztársaság (Transvaal) protektorátusává vált, majd az angol-búr háború után a protektori jogokat a britek vették át.

Az afrikai uralkodók Leshotóban, Szváziföldön és a harmadik dél-afrikai angol protektorátusban, Becsuánaföldön is lényegesen nagyobb befolyást és hatalmat tudtak megőrizni maguknak, mint bárhol másutt a kontinensen, ezek a dinasztiák átvészelték a gyarmati korszakot és a megváltozott körülményekhez igazodva a függetlenség elnyerése után, immár alkotmányos keretek között uralkodtak tovább.

A gyarmatosítás előtti társadalmi-politikai rendszer azonban sehol sem tudott olyan változások nélküli formában fennmaradni Afrikában, mint a Szokotói Kalifátus britek által elfoglalt részén. A kalifátus a 19. század végére már túljutott hatalma csúcsán, a kalifa uralma a tucatnyi emirátus élén álló emírek által korlátok közé volt szorítva. A 20. század első éveiben a britek csekély haderővel sorra foglalták el az emírségeket,

s mind a kalifa, mind az emírek britek által kiválasztott és kinevezett személyek lettek. Az angolok számára a Szokotói Kalifátus az afrikai civilizáció csúcsát jelentette, olyan modellt, amit egész Nigériára ki szerettek volna terjeszteni. A közvetett uralom klasszikus formája alakult itt ki, nagyfokú helyi önállósággal. Az angolosítás, illetve a nyugatosítás csekély vagy elenyésző volt, az angolok még keresztény missziók és iskolák létrehozását sem engedélyezték a területen. Ez az afrikai gyarmatosítás történetében rendhagyó esetnek számított, hiszen másutt az európaiak éppen hogy ösztönözték a megtelepedésüket.

A misszionáriusok, kereskedők és katonák érkezése után a gyarmati adminisztráció kiépülése jelentette a gyarmati állam megszületését. Az adminisztrációt kezükben tartó hivatalnokok a gyarmati társadalom kicsiny, de roppant befolyással bíró rétegét alkották. Az általuk képviselt hatalom és törvény földrajzi kiterjedése egyben a gyarmati Afrika politikai térképének is számított. Az adózás bevezetése, ami a kezdetekben vámok kivetését, a későbbiek folyamán egyre inkább fejadót jelentett, nem kevés szervezőmunkát igényelt. Mivel az adóztatás az afrikai népességre roppant terheket rótt, így ellenállásba, sokhelyütt fegyveres ellenállásba ütközött, így aztán a gyarmatosítók rendőri erők megszervezésével válaszoltak a különféle helyeken adódó konfliktushelyzetekre.

Az egyes gyarmatok között igen nagy különbségek voltak a kormányzat formáit, az európai jogrendszer érvényének kiterjesztését illetően, még az egy anyaországhoz tartozó különböző gyarmatok esetében is, mint például az angolok „közvetlen” és „közvetett” uralma alatt álló területeken. Az előbbieken a gyarmati kormányzat kiépítése radikális változásokat hozott a prekoloniális korszak viszonyaihoz képest, az utóbbiakban, amennyire lehetett, igyekeztek azokat fenntartani. Franciaország, Belgium s a többi európai gyarmatosító általában az anyaországbeli mintákat követve építette ki adminisztrációit, viszonylag csekély helyi eltérésekkel. Így gyakorta előfordult, hogy egy-egy etnikai csoportot nem csupán a gyarmati határok osztottak meg, de kormányzásuk, adóztatásuk jogi keretei, valamint azok gyakorlati alkalmazása is egymástól eltérő volt. Ez a különbség még a törzs- vagy falufőnökök kijelölésének módjában is megmutatkozott.

Az adminisztráció kiépülése az afrikai gyarmatokon együtt járt az új gyarmati fővárosok, illetve a kisebb helyi közigazgatási központok létrehozásával. A gyarmati fővárosok legtöbbször az európai behatolás korai stádiumából öröklődtek át, amikor még csak keskeny parti sáv állt idegen uralom alatt, s elsősorban a kereskedelemben betöltött szerepük, vagy stratégiai helyzetük indokolta kiválasztásukat (St. Louis, Freetown, Libreville, Bathurst). Ez természetesen azt jelentette, hogy e fővárosok egyben az anyaországgal összeköttetést biztosító tengeri kikötők is voltak. Nem érvényes ez a földrész belsejében lévő, tengeri kijárat nélküli gyarmatokra, ám ezeken a területeken is igyekeztek a fővárosokat hajózható folyók partján kiépíteni (Bamako, Niamey, Bangui, Livingstone).

Csak kivételes esetekben (Lagos, Mogadishu) fordult elő, hogy ősi fővárosok megőrizték szerepüket, ám ezek is gyökeresen megváltozott politikai–földrajzi környezetben. Több gyarmat összevonásának eredményeként jöttek létre a szövetségi fővárosok. Francia Nyugat-Afrika székhelye 1902-től a szenegáli Dakar lett, annak ellenére, hogy magának Szenegálnak 1958-ig St. Louis maradt a fővárosa. A francia-kongói Brazzaville 1910-től volt egyben Francia Egyenlítői Afrika székvárosa.

Afrika az első világháborúban

Az európai hatalmak az első világháborúig Afrika túlnyomó hányadát felosztották egymás között. Csupán Abesszínia (Etiópia) tudta megőrizni tényleges függetlenségét, Libéria pedig inkább csak formálisan volt önálló állam. A háború kitörése a gyarmatokon az európai berendezkedés konszolidációs folyamatát szakította félbe. A központi hatalmak csupán a négy német gyarmat – Togo, Kamerun, Német Kelet-, illetve Délnyugat-Afrika – révén voltak képviselve Afrikában, körülvéve az antant minden szempontból fölényben lévő birtokaival, ezért elsősorban német részről fogalmazódtak meg a világháború kitörésekor a gyarmatok semlegesítésére vonatkozó igények, hogy a háború maradjon a „fehér ember háborúja”. Az antant számára azonban ez hátrányos lett volna.

Elsősorban a francia hadsereg toborzott hagyományosan észak- és fekete-afrikaiakat hadseregébe, akiket gyarmati háborúikban, sőt, még az európai hadszíntereken is, például a krími háborúban, vagy az 1870–1871-es porosz–francia háborúban is nagy számban vetettek be. Legismertebbek közülük a szenegáli lövészek (tirailleurs sénégalais) voltak, akiket az összes afrikai francia birtokon toboroztak (illetve 1919-től soroztak), legtöbbször Francia-Szudán területén. A háború kitörésekor még csupán 85 ezer főt számláló francia gyarmati hadsereg gyors növekedésnek indult, Algériából 173 ezer fő, Marokkóból és Tunéziából 121 ezer, Francia Nyugat-Afrikából 200 ezer, míg Francia Egyenlítői-Afrikából 20 ezer fiatal férfi öltötte magára a francia egyenruhát. Közülük 518 ezer katona és segéderő került Európába.

A többi európai gyarmatosító csak magában Afrikában használt „bennszülött” katonaságot, ügyelve arra, hogy lehetőleg szülőföldjüktől távol kerüljenek bevetésre. Churchill még a háború előtt felvetette, hogy a franciák példáját követve a Brit Birodalom „harcias népeiből” – Afrikában a hauszákat és a zulukat tartva annak – hozzanak létre katonai egységeket. E terv nem valósult meg, elsősorban azért, mert a fehér domíniumok elegendő katonával szolgáltak. A britek inkább csupán félkatonai, rendőri, illetve fegyvertelen kisegítő szolgálatra – elsősorban teherhordásra – toboroztak afrikaiakat, ám a Nyugat Afrikai Határvédelmi Erők (WAFF), és a kelet-afrikai Királyi Afrikai Lövészek (KAR) több későbbi független afrikai ország hadseregének magvát képezték.

Belga-Kongóban az 1888-ban létrehozott Force Publique is csupán katonai-kisegítő szerepre volt alkalmas. A portugálok és spanyolok nem is alkalmaztak afrikai katonákat gyarmataikon, hanem az anyaországból vezényeltek egységeket gyarmataikra. A többi európai hatalom esetében is a tiszti, sőt, legtöbbször az altiszti rangok is kizárólag európaiak számára voltak fenntartva.

Az első világháború kitérősekor elsősorban Nagy-Britanniának volt fontos az európai hadműveletek kiterjesztése Afrikára, a Szuezi-csatorna védelme, valamint a német flottabázisok és szikratávíró állomások elfoglalása céljából. Nem véletlen, hogy a britek az első lövéseket ebben a háborúban éppen az afrikai Togóban adták le. Az ottani német egység mindössze 5 fehér tisztból és 550 afrikai rendőrből állt. A két irányból előretörő angol és francia csapatok már 1914. augusztus 8-án elfoglalták a fővárost, Lome-t, és a kaminai rádióállomás romjainál augusztus 25-én befejeződtek a harcok. Az antant ezzel első győzelmét aratta a világháborúban, egyben megszüntette a kapcsolattartás lehetőségét Berlin és a többi német gyarmat között. Kamerunban szeptember 27-én esett el a legfőbb kikötő, Duala, ám a gyarmat belsejében fekvő fővárost csak 1915 végére érték el az antant csapatok. A német kormányzó 900 európaiból és 14 ezer afrikaiból álló csapatát 1916 februárjában a szomszédos spanyol gyarmat, Rio Muni (ma Egyenlítői Guinea) területére vezette. A katonákat a háború végéig Spanyolországba internálták. Délnyugat-Afrika volt az egyetlen a német gyarmatok közül, ahol viszonylag tekintélyesebb számú, mintegy 15 ezer európai telepedett le az első világháborút megelőző évtizedekben. Így a gyarmat kétezer főt számláló véderejét még legalább háromezer fegyverforgatásban jártas tartalékos egészítette ki. Ez azonban eltörpült a szomszédos Dél-Afrikai Unió 60 ezer fős jól képzett és felszerelt hadereje mellett, ahol még legalább ugyanennyi tartalékos behívására is lehetőség volt. A fokvárosi parlament 1914. szeptember 9-én üzent hadat Német Délnyugat-Afrikának, ám ugyanekkor lázadás tört ki a főként búrokból álló dél-afrikai egységek között. A dél-afrikai főparancsnoknak, Botha tábornoknak csak 1915 januárjára sikerült a lázadást úrrá lennie, és addig csupán a brit flotta vette fel a németekkel a harcot, elfoglalva a gyarmat kikötővárosait. A lázadók közül sokan átszöktek a németekhez, szabadcsapatot alkotva oldalukon. Mindez elodázta a komolyabb hadműveleteket, ám a kezdeti német remények – „séta Fokvárosig” – alaptalan illúzióknak bizonyultak. 1915. február 11-én végre megindultak a dél-afrikai csapatok, április 7-én kapitulált a főváros, Windhuk, és az északra hátráló németek július 9-én becsületszóra megadták magukat. Visszatérhettek farmaikra, városaikba, és a korábban internáltakat is szabadon engedték.

Német Kelet-Afrikában a háború más fordulatot vett. London 1914 augusztusában Brit India haderejének feladatává tette a gyarmat elfoglalását. A partraszálló indiai csapatokat azonban a tehetséges német tábornok, von Lettow-Vorbeck által vezetett Schutztruppe visszaverte, fel-

szerelésüket elzsákmányolta. Egy német könnyűcirkáló, a Königs-berg is a védelem rendelkezésére állt. Az angoloknak csak 1915-ben sikerült harcképtelenné tenniük a hajót, ám ágyúit a németek a további szárazföldi harcokban is bevetették. Csak 1916-ban állt be fordulat, amikor a Délnyugat-Afrikában felszabadult erőket át lehetett csoportosítani. Jan Smuts dél-afrikai tábornok vezetésével a brit és belga erők lassan kiszorították a németeket a gyarmatról, akik először Portugál Kelet-Afrikába, a mai Mozambikba, majd Észak-Rhodesiába, a mai Zambiába vonultak át állandó harcok közepette. Csak 1918. november 25-én, két héttel az európai fegyverszünet életbelépte után tette le a 175 európai és 3000 afrikai katona (askari) a fegyvert.

Az egyiptomi alkirály, II. Abbász, a világháború kitörésekor nem Kairóban, hanem Konstantinápolyban tartózkodott, onnan intézett népehez felhívást a felkelésre az angolok ellen. A török hadba lépés után a britek Egyiptomot protektorátusukká nyilvánították 1914. december 18-án. Ezzel véget ért az 1882. óta tartó felemás állapot, Egyiptom formálisan is megszűnt az Ottomán Birodalom részének lenni. A háborúban a szállítási útvonalak biztonsága elsőrendű kérdés volt. A Szezi-csatornát az 1915–1916-os török offenzívák fenyegették. A Sínai-félszigetet a törökök átmenetileg elfoglalták, ám a csatorna keleti partján az angolok megállították őket, majd ellentámadásuk végleg megghiúsította az Afrikába történő török behatolást.

Az első világháború kimenetelét az afrikai hadszínterek egyike sem befolyásolhatta érdemben. Ugyanakkor hatása Afrikára nagyon jelentős volt. Több mint egymillió afrikai katona szolgált fegyveresen vagy kiegészítő erőként a háború során a kontinensen vagy Európában. Közülük 150 ezren haltak meg, főként betegségekben. Ennél is többen sebesültek meg, váltak rokkanttá. A lövészárkok poklát megjáró afrikaiak érzékenyebbé váltak a rasszizmus mindennapos megnyilvánulásaira. A fehér gyarmatosítók legyőzhetetlenségének legendája is szertefoszlott. Délnyugat-Afrika volt az egyetlen hadszíntér a kontinensen, ahol afrikaiak nem harcolhattak egyik oldalon sem. A háború végére a mindvégig semleges Spanyolország gyarmatai kivételével egész Afrika részesévé vált a konfliktusnak, 1917-ben még az addig semleges Libéria is hadat üzent a központi hatalmaknak. Az anyaországok igyekeztek gyarmataik minden erőforrását háborús erőfeszítéseik szolgálatába állítani. Az ebből fakadó gazdasági és ellátási nehézségek éhezést és járványokat eredményeztek. Csupán az 1918-as spanyolnátha járvány kontinens-szerte a népesség 3–5 százalékát ragadta el.

Kelet-Afrikában Lettow-Vorbecknek sikerült a háború teljes időtartamára jelentős antant erőket lekötnie. A német seregek közül az övé volt az egyetlen, amely veretlenül harcolta végig a háborút. Ez hozzájárult a későbbiekben a náci propaganda által is felhasznált legenda megszületéséhez: a katonai vezetés civil beavatkozás nélkül képes volt a vereséget elkerülni. Mindez a Hindenburg féle „hátdöfés-elmélet” volt

hivatva alátámasztani. A gyarmatok kérdése mindvégig napirenden maradt, a háború alatt a németek bármiféle kiegyezés előfeltételeként szabták meghódított területeik visszaadását, sőt azok bővítését a belga és portugál birtokokkal is, s ez hozzájárult a világegés alatti béke-puhatólódások zátonyra futásához.

Afrika a két világháború között ***Afrika és a Versailles-i béke***

Németország elfoglalt afrikai gyarmatait a győztes hatalmak a hódítás jogán kívánták megtartani. Minden háborús erőfeszítésük arra irányult, hogy lehetőleg minél nagyobb szeletet maguk hasítsanak ki a felosztásra kerülő tortából. Ezért vonakodott például Anglia bevonni kezdetben a belgákat a Német Kelet-Afrika elleni hadjáratba, s csak annak elhúzódása változtatott a brit hozzáálláson. A párizsi békekonferencián a fő érv Németország megfosztására gyarmataitól az afrikaiakkal szembeni embertelen bánásmód volt, a győztesek ezt voltak hivatva felszámolni. A wilsoni pontok közül azonban az ötödik tartalmazta az önrendelkezés jogát is, kilátásba helyezve, hogy

„az érdekelt lakosság érdekei ugyanolyan súllyal essenek latba, mint annak a kormánynak méltányos igényei, amelynek igényei jogosságát el kell bírálni.”

Az 1918 januárjában kifejtett álláspont sokat puhult a következő év folyamán, de ezzel együtt is az Egyesült Államok megnövekedett befolyását arra akarta felhasználni, hogy a volt német gyarmatokat kis, gyarmattal addig nem rendelkező európai államok gyámságára bizzák. Anglia és Franciaország mindent megtettek, hogy meggyőzzék Wilson elnököt e terv kivitelezhetetlenségéről, valamint arról, hogy a gyarmatok jövőjéről maguk tudnak a legmegfelelőbben gondoskodni. Kompromisszumként fogadták el a Smuts által javasolt népszövetségi mandátumrendszert, amely a területeket ténylegesen megszállva tartó hatalmaknak juttatta a volt német gyarmatokat. Ez Olaszország kihagyását jelentette az újraosztásból, ellentmondva az 1915-ös londoni szerződésnek, amely alapján az olaszok az antant oldalán léptek be a háborúba. Kompenzációként az angolok Egyiptom, Szudán és Brit Kelet-Afrika határterületeiből adtak át földsávokat az olaszoknak, a franciákkal azonban jóval nehezebb volt a megállapodás, mert csak néhány oázist kívántak Tunézia és Líbia határán átadni. Az olasz–francia ellentét az afrikai gyarmati területeket illetően végig fennállt a két világháború közötti korszakban, elsősorban Líbia és Csád határának végleges meghúzása okozott gondot.

A mandátumterületeket illetően az új birtokosok számára bizonyos korlátozó előírásokat is beépítettek, pl. katonai támaszpontok létesíté-

sének és a helyi lakosság soraiból történő katonai toborzás, a földek ki-sajátításának és a kényszermunka bármilyen formájának tiltását. A Népszövetség előtti rendszeres, évenkénti beszámolási kötelezettséggel szabályozták a mandátumterületek igazgatását, illetve az erre a célra felállított Állandó Mandátumbizottság ellenőreit meghatározott időközönként be kellett engedni a szóban forgó területekre. Mivel Afrikában nem voltak olyan volt német birtokok, amelyek függetlenségét a belátható jövőben lehetségesnek tartották, így itt nem is voltak ún. „A” mandátumterületek, mint a Közel-Keleten. Togo és Kamerun Franciaország, illetve Anglia között kerültek felosztásra, míg a Tanganyikára és Ruanda–Urundira osztott volt Német Kelet-Afrika angol–belga zsákmány lett, ám ez utóbbi gyarmatból egy kis sávot Portugáliának is jutattak. Mindezen gyarmatok „B” mandátumterületek lettek, míg a Dél-Afrikai Unió angol nyomásra végül elfogadta, hogy Délnyugat-Afrikát ne olvassza be saját területébe, hanem „C” mandátumterületként igazgassa. A dél-afrikai törvények érvényességét azonban kiterjesztette Délnyugat-Afrikára is, így annak különállása még papíron sem érvényesült, gyakorlatilag a Dél-Afrikai Unió ötödik tartományává vált.

Belgium 1925-ben csatolta Ruanda–Urundit közigazgatásilag Kongóhoz. Az angolok és franciák is lényegében a többi gyarmatukon meghonosított uralmi rendszerüket alkalmazták mandátumterületeiken. Délnyugat-Afrika kivételével a német telepesek mindenhol távozni kényszerültek, vagyonukat elkobozták. Összességében a Versailles-i békével a legnagyobb kiterjedésű afrikai birtokkal rendelkező Franciaország félmillió négyzetkilométernyi területtel és három és fél millió lakossal, Nagy-Britannia kétmillió négyzetkilométerrel és ötmillió lakossal növelték gyarmatbirodalmukat. A két hatalom együttesen így már Afrika 30 millió négyzetkilométeres területének négyötöd részét birtokolta. A korábbi tengelytervekből a legambiciózusabb, az angol Cecil Rhodes nevéhez köthető Kairó–Fokváros összeköttetés a területgyarapodással megvalósult, ám ennek semmi gyakorlati jelentősége nem volt.

Még a 20. század első felének Európája sem volt hajlandó elfogadni, hogy Afrika bármilyen érték létrehozója lehet. Megjelent a gondolat, miszerint Afrika társadalmait éppen olyan paternalizmussal kell kezelni, mint Európában a nyomornegyedekben élő „alsóbb osztályokat”. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a gyarmatok alsórendű népességét csakis felsőrendű európaiak igazgathatták. A Franciaországban 1921-ben megalakult Tengeri és Gyarmati Liga volt ennek a szószólója. A brit Frederick Lugard, (sok egyéb megbízatása mellett Nigéria 1914–1919 közötti főkormányzója) először 1922-ben megjelent és később még többször újra kiadott „Kettős mandátum a brit trópusi Afrikában” (*The Dual Mandate in British Tropical Africa*) című klasszikussá vált művében a közvetett uralom (*indirect rule*) elméleti alapjait fektette le. A közvetett uralom kiegyezést jelentett a prekoloniális korszak vezető rétegével, de csak ott lehetett eredményesen alkalmazni, ahol viszonylag fejlettek vol-

tak a társadalmi viszonyok, tehát elsősorban Észak-Nigériában, Aranyparton vagy Bugandában. Lord Lugard keze alatt sok későbbi kormányzó szolgált, ők a „lugardizmust” Afrika szerte elterjesztették. Megfogalmazódott, hogy afrikai gyarmati szolgálatra az angol elit magániskolák és egyetemek növendékei alkalmasak csak.

A korszak másik kiemelkedő gyarmati teoretikusa, a francia Albert Sarraut 1923-ban írt munkája „A francia gyarmatok helye és értéke” (*La mise en valeur des colonies françaises*) is sok hasonló elképzelést tartalmazott. Mindketten az afrikaiak egyidejű gazdasági, társadalmi és kulturális felemelése mellett kardoskodtak. Az alapvető különbség abban állt, hogy a franciák az asszimilációt lehetségesnek és kívánatosnak tartották, így ők a közvetlen uralmat gyakorolták az afrikaiak felett. A falufőnököket (törzsfőnököket) a franciák maguk nevezték ki, ez az ún. „chefferie” rendszer a helyi adminisztráció részévé tette őket. Négy szenezáli város lakosai 1916-ban kaptak az anyaországgal megegyező polgárjogot. Algériában is már 1919 februárjában olyan törvényjavaslat született, amelynek alapján mindenkinek francia állampolgárságot szándékoztak adni, aki harcolt a világháborúban, földtulajdonnal rendelkezett, vagy írástudó volt. Korábban az állampolgárság megszerzése kizárólag a kereszténységre való áttérés esetén volt lehetséges. A párizsi kormány a telepések nyomására végül visszavonta ezt a javaslatot.

A szociál-darwinizmus korának gyarmatosítói meg voltak győződve arról, hogy csak külső beavatkozás révén indulhat meg Afrikában a társadalmi fejlődés, amihez Európának kell segédkezet nyújtania. A két világháború közötti évek kulturális relativizmusa nem az afrikaiak alacsonyrendűségét, hanem az európaiakhoz viszonyított másságát hangsúlyozta. Ezen értelmezés alapján értelmét veszítette az afrikai civilizáció primitívségéről, az afrikai ember gyermeteg természetéről értekezni. Sőt, az európaiak civilizációs küldetése is megkérdőjeleződött, ha nem azért gyarmatosítottak, hogy segítségükkel egyszer Afrika is eljusson arra a szintre, amit Európa addigra már elért. Az európai hatalmak faji politikájában már az első világháború előtt is meglévő különbségek egyre markánsabbakká váltak. A britek, akár a közvetett uralom elvével irányított, akár telepes-gyarmataikon az afrikaiak és európai származásúak közötti kapcsolatok lehető legminimálisabb mértékére törekedtek, ami a konzervatív előítéletesség és az elzárkózás politikája volt. A franciáknak ezzel szemben a „Plus grande France” koncepciójuk megvalósításához szükségük volt az asszimilációra. Így az afrikaiakat is potenciális franciáknak tekintették, és bőrük színétől, vallásuktól, kulturális hagyományaiktól függetlenül a nemzetek felett álló francia civilizációba történő beolvasztás szándékával közeledtek feléjük. Mivel a spanyol és a portugál törekvések is ehhez hasonlóak voltak, a korabeli publicisztika a latin faj jellegzetes vonásaként igyekezett ezt a rasszizmussal ellentétes gyakorlatot beállítani, illetve az antik Rómával vont párhuzamot.

Az iskolai oktatás a második világháború utáni időkig az afrikaiak csak kis hányadára terjedt ki, habár annak jelentőségét a gyarmatok fejlesztésében már a két világháború között felismerték az anyaországokban is. A korszakra jellemző az addig szinte teljes monopolhelyzetet élvező missziós iskoláztatás visszaszorulása a gyarmati igazgatás közvetlen felügyelete alatt álló iskolák javára. Ezt a megfelelő képzettségű munkaerő utánpótlás szükségességével igazolták, ami rendszerint csökkentett képzési szintet jelentett. A brit gyarmatügyi minisztériumban 1921-ben oktatás- és nevelésügyi bizottság alakult, amelynek kezdeményezésére külön kormányzói konferencia foglalkozott az iskoláztatással. Általánossá a missziós iskolák által a helyi afrikai nyelveken történő kettő–négy éves alapképzés vált, amelyre a kevesek által elérhető angol nyelvű középfokú képzés épült. Nigériában 1938-ra az alap- és középfokú tanulói létszám 1919-hez képest egyaránt megnégyszereződött, és ekkor a 314 ezer elemi iskolás alig több mint egy ezreléke tanult tovább.

A franciák ezen a téren is más utat jártak, a francia nyelv már az alapfokon uralkodó volt. Az Afrikában is használt anyaországi tankönyvek többek között az „őseink a gallok” elhíresült kitételt is tartalmazták. Egyedül Madagaszkáron kapott a helyi, malgas nyelv nagyobb szerepet az alapfokú oktatásban. Összességében a franciák sokkal kevesebb diákat iskoláztak be, és sokkal kisebb mértékben támaszkodtak a missziókra, mint a britek. 1938-ban a három észak-afrikai francia birtokon együttesen kevesebb, mint 4 ezer diák tanult középfokú oktatási intézményben. A belgák rendszere Kongóban inkább a britekére hasonlított, azzal a különbséggel, hogy középfokú oktatást lényegében nem szervezték meg.

Felsőfokú oktatás a trópusi Afrikában ebben a korszakban nem létezett, noha az aranyparti brit főkormányzó már 1925-ben megfogalmazta annak szükségességét. A kontinens legrégebben működő felsőoktatási intézménye 1829-től kezdődően Fokvárosban működött, 1918-ban Pretoriában és Stellenboschban, 1922-ben Durban-ben alapítottak Dél-Afrikában egyetemeket, főként már addig is létező intézmények összevonásával. Ezek az egyetemek azonban kizárólag fehérek számára voltak fenntartva. Az afrikaiak számára jóval később külön felsőoktatási intézményt hoztak létre, vagyis 1916-ban a Dél-Afrikai Benniszülött Főiskolát, a későbbi Fort Hare Egyetemet. Észak-Afrikában az egyetemi képzésben a középkori hagyományokkal is rendelkező Egyiptom járt elől, a Kairói Egyetemet 1908-ban, az alexandriait 1942-ben alapították, Algírban 1909-ben jött létre egyetem (Hanoi mellett az egyetlen a francia gyarmatokon), ám annak főként helyi francia diákjai voltak, 1938-ban mindössze 96 muzulmán hallgatót írtak össze.

A pánafrikanizmus jelentkezése

Magukat az afrikaiakat meg sem kérdezték a mandátumok odaítélése kapcsán. Az 1919-ben Párizsban, 1921-ben Londonban, Brüsszelben és

Párizsban, majd 1923-ban Londonban és Lisszabonban megrendezett pánafrikai kongresszusok voltak az afrikai vélemény-nyilvánítás kizárólagos fórumai. Fő szervezőjük, William Du Bois az amerikai feketék folyóiratát tudósította 1919-ben a Párizs környéki béketárgyalásokról. Anyaggyűjtést is folytatott itt az afrikaiak első világháborús szerepéről írandó könyvéhez. A béketárgyalások kedvező alkalmat kínáltak arra, hogy az összegyűltek felhívják a világháborús győzők figyelmét Afrikára.

A párizsi I. Pánafrikai Kongresszus felszólította a szövetséges és társult államokat, hogy hozzanak törvényeket az őslakos afrikaiak védelmére, a Nemzetek Szövetsége létesítsen állandó hivatalt a meghozandó törvények betartásának ellenőrzésére, az őslakosság („bennszülöttek”) politikai, szociális és gazdasági boldogulása érdekében. A határozat további pontjai többek között hangsúlyozták a „bennszülött lakosság” jogát a földre és az annak méhében rejlő kincsekre, a koncessziók térbeli és időbeli korlátozásának, a gyakorta kényszermunkának álcázott rabszolgaság és a testi fenyegetések (vízilóbőr korbács) eltörlésének szükségességét. Az oktatás terén a határozat elsősorban azt követelte, hogy minden „bennszülött” gyermek legyen jogosult közkieltesen megtanulni saját, valamint az anyaország nyelvén olvasni és írni, s ehhez „bennszülött” tanári testületet javasolt kiképezni.

A kormányzásról ugyanez a határozat kifejti, hogy az afrikaiak számára biztosítani kell a kormányzásban való részvétel jogát, mihelyt ezt fejlődésük lehetővé teszi. Azonnali teendőként került viszont megfogalmazásra a helyi és a törzsi kormányzásban való részvétel, az „ősi szokásjognak megfelelően”. E részvétel fokozatos kiterjesztésének útján, vagyis a képzettség és a tapasztalatok halmozódásával vélték a Pánafrikai Kongresszus résztvevői biztosíthatónak, hogy a „kellő időben Afrikát az afrikaiak elgondolása szerint irányítják majd”. Az 1921-es II. Pánafrikai Kongresszus Afrikának az afrikaiak érdekében történő fejlesztéséért szállt síkra, valamint a mandátumterületek népszövetségi ellenőrzésében való részvétel lehetőségét szorgalmazta. S bár az egymást követő, Európában rendezett kongresszusokon mind több, főként az anyaországok egyetemlein tanuló afrikai vett részt, a kongresszusok hatása a két világháború közötti Afrikában még alig volt érezhető.

A gazdasági világválság idején a pánafrikanizmuson belül is a radikális szárny erősödött meg. E szárny vezetője a jamaikai születésű Marcus Garvey volt, akinek militáns újságja, a *The Negro World* nagy népszerűsége tett szert Afrikában. Garvey maga is írt vezércikkeket, amelyekben minden probléma megoldásának az ősök földjére való visszatelepülést tartotta. Mandátumuk elvételét javasolta az egykori afrikai német gyarmatokon osztozkodó hatalmaktól, ugyanakkor Sierra Leone és Elefántcsontpart számára függetlenséget követelt, hogy azok Libériával egyesülhessenek. Garvey 1921-ben az „Afrikai Birodalom” ideiglenes elnökévé, később annak „császárává” kiáltotta ki magát. Ő maga azonban soha nem települt vissza Afrikába. A „garveyizmus” mé-

gis fontos mérföldkövévé vált az afrikai büszkeség és öntudat egyre erősödő folyamatának.

A pánafricanizmus hosszú ideig elsősorban az angolul beszélő feketék mozgalma volt, az Atlanti-óceán fölött átívelő szellemi híd megteremtésével. Hasonló mozgalom bontakozott ki a karibi világ francia szigetei és Francia Nyugat-Afrika között. A Martinique-i születésű Aimé Césaire a pánafricanizmus kulturális mozgalmának, a négritude-nek vált szellemi atyjává. A négritude a néger büszkeséget volt hivatva kifejezni, az afrikai és az onnan elszármazott feketék közös kulturális örökségét hangsúlyozta, és a világ 400 millió fekete lakosát a kultúra segítségével kívánta újraegyesíteni. A négritude már a második világháború előtt gyökeret eresztett Fekete-Afrikában. A szenegáli költő-politikus, Leopold Sedar Senghor és Césaire párizsi találkozása hozta meg az átörést a mozgalom számára.

A négritude mint ideológia a szellemi értékek elsőbbségét hangsúlyozta az anyagiak fölött, valamint az afrikaiak és az európaiak közötti különbséget. Césaire büszke volt arra, hogy sem az iránytűt, sem a puskaport nem Afrikában találták fel. Senghor szerint az európai átalakítja a természetet, az afrikai viszont beleolvad. Az európai megismeri a természetet, az afrikai viszont „ösztönösen érzi” azt. Senghor megfogalmazása az is, hogy az „afrikaiak életre keltő ritmust hoztak a gépek és eszközök halott világába”. A négritude mozgalom szerint az afrikaiak külön társadalmi, politikai lények, olyan szükségletekkel és emóciókkal, amelyek nem feltétlenül alkalmasak a fehérek által létrehozott alkotmányos kormányzatok kereteibe történő beilleszkedésre, ezért olyan intézmények kiépítésének szükségességét hirdeti, amely megfelel sajátos szükségleteiknek. A fehér ember racionális kormányzási módjának elvetése a hagyományos afrikai társadalom iránti nosztalgiával párosult.

A pánafricanizmus és a négritude nem töltötték be kizárólagos szerepet a két világháború közötti Afrikában. Velük párhuzamosan létezett még számos irányzat, mint például a „diagnizmus”, Blaise Diagne-ról, a francia parlamentben 1914–1934 között Szenegált képviselő politikusról elnevezve, amely nem brutális forradalom, hanem racionális evolúció, azaz a kulturális asszimiláció útján kívánt Afrika és az afrikaiak gondjain segíteni. Diagne 1919-ben még egyike volt a párizsi Pánafricanai Kongresszus résztvevőinek, a pánafricanisták csak később határolódtak el tőle, mint „afrikai-ellenes” politikustól. A két világháború közötti pánafricanizmus további jellemzője, hogy képviselőik Afrikában a szűk városi elitekhez tartoztak, inkább keresték a kapcsolatot a más földrészen élő fekete értelmiségiekkel, mint tulajdon országuk vidéki népességével. Az ún. „szupra-tribális” vagy inter-etnikai politikai szervezetek Fekete-Afrikának minden szegletében létrejöttek ugyan erre a korszakban (az egyetlen kivételt Belga Kongó jelentette), de tagságuk és befolyásuk nem volt még számottevő. Az a felismerés azonban, hogy egy gyarmat népe egyedül nem lesz képes lerázni a gyarmati igát, csak a

radikálisok egy szűk körében vált meggyőződésé. Nnamdi Azikiwe, a majdan független Nigéria első főköormányzója, majd első elnöke írta 1938-ban:

„Ameddig Nigéria, Aranypart, Sierra Leone és Gambia kereteiben gondolkodunk, s nem az Egyesült Nyugat-Afrika kereteiben, addig meg kell elégednünk a gyarmati diktatúrával.”

Jellemző, hogy a brit gyarmati adminisztráció hivatalnokai a két világháború között nem is tartottak attól, hogy a nacionalizmus, akár pánafrikai, akár regionális formában Indiához hasonló veszélyt jelenthetne uralmukra, mivel – akárcsak a többi európai gyarmati hatalom – afrikai gyarmataikat csupán földrajzi egységeknek tekintették.

Gazdasági fejlődés a két világháború között

A két világháború közötti korszakot Afrikában a gyarmati béke korának hívják. Évszázados stagnálás után Afrika trópusi területein is megindult a népesség növekedése, ami Észak- és Dél-Afrikában már a 19. század végén jellemző volt. Évtizedeken keresztül általánosan elfogadott volt az a vélekedés, hogy a 19–20. század fordulóján a népesség drámaian megfogyatkozott a gyarmatosítók, elsősorban II. Lipót belga király erőszakos módszerei miatt. Ezt főként az első világháború utáni alaposabb népesség-összeírások látszottak alátámasztani. Mára azonban világos, hogy az akkori adatok is megbízhatatlanok, hiszen elsőrendű céljük az adózók összeírása volt, így minél több afrikai igyekezett kimaradni az összeírásokból. A kontinens népessége az újabb becslések alapján a 20. század első felében 133 millióról 221 millióra nőtt, ez a világ népességének alig 9 százalékát jelentette, kevesebb mint felét az akkori európai mutatónak. A legnépesebb ország, Nigéria lakossága 1922 és 1943 között 18 millióról 20 millióra nőtt, Belga Kongóé 7-ről 11 millióra, Egyiptom és Angol-Egyiptomi Szudán népessége a két világháború között megkétszereződött. Voltak olyan gyarmatok is, mint Gabon, ahol még nem indult meg a népesség növekedése, Angolában pedig egyenesen csökkent a lakosságszám, az 1920-as 4,3 millióról 1940-re 3,5 millióra.

Az első világháborút megelőzően a gyarmatosítók fő gondja az európai népesség egészségének megőrzése volt, amit gyakorta a lakóterületek szegregálásával igyekeztek megoldani. A háború után az orvosi ellátást, különösen az oltásokat, kiterjesztették az afrikai városi népességre, s mindenekelőtt a bányák, ültetvények munkásaira is. Ezzel nagy járványok fellépését gátolták meg, a himlő, a lepra, s főleg a cecelég által terjesztett álomkór terjedését. 1912-ben Fokvárosban, 1918-ban DakARBan alapítottak intézeteket a trópusi betegségek kezelésére és kutatására. Ennek ellenére a lakosság nagyobbik hányada még hírből sem is-

merte a modern orvostudományt, a hagyományos módszerek és a kurzslás volt általános. 1939-ben Aranyparton az egy főre jutó egészségügyi kiadás mindössze 2 shilling, Nigériában pedig 5 penny volt.

Afrika az urbanizáció terén is sereghajtónak számított a kontinensek között, ám az adott korszakban megindult a felzárkózás, 1920 és 1940 között a városi népesség száma megkétszereződött. A legnépesebb város Kairó volt, amely a harmincas évekre átlépte az egymillió küszöböt, utána Alexandria következett 600 ezer, majd Johannesburg és a nigériai Ibadan 400 ezer lakossal.

A népességnövekedés a korszakban még – Észak-Afrikát, főként Egyiptomot leszámítva – nem okozott földhiányt, a fölös népesség a rendelkezésre álló újabb és újabb területek művelésbe vonásával képes volt a hagyományos létfenntartó gazdálkodás folytatására. Csak kevesen és ők is csak rövid időre vállaltak bér munkát, így a gyarmati hatóságok számára központi probléma maradt a munkáskezek biztosítása a kiépülő gyarmati gazdaság számára. A portugál gyarmatokon a kényszer munka egyáltalán nem leplezett formája élt tovább, a többi európai gyarmaton az adóztatás eszközével igyekeztek az afrikaiakat munkavállalásra kényszeríteni, de a kényszerrel toborzott „szerződéses munkások” intézménye sem volt ismeretlen. Franciaország gyarmatain a munkaerő-utánpótlásnak ez a módja 1946-ig állt fenn. A brit gyarmatokon nem volt egységes az adóztatás és a burkolt kényszer munka rendszere. A telepes-gyarmatokon a munkaerő mindenáron való biztosítására fejadó rendszer szolgált, s gyakran évi 180 napot kellett kötelezően ledolgozni, amit a hatóságok az ún. „útlevélrendszerrel”, a minden igazoltatáskor kötelezően felmutatni rendelt igazolványokban rögzítettek. Ezzel szemben a zömében kisparaszti áruterelés övezetében, elsősorban Nyugat-Afrikában a kizsákmányolás modernebb formái érvényesültek. A gyarmati hatóságok itt az export megadóztatásával és a felvásárlási árak önkényes meghatározásával vagy az ún. munkaadó révén juthattak bevételekhez.

A hódítások és a nagy felkelések kora véget ért, a berendezkedett gyarmatosítók hozzáláthattak területeik megszervezéséhez, az infrastruktúra kiépítéséhez, a gazdaság fejlesztéséhez. A korábbi korszakra a monopoljogokkal felruházott társaságok egyeduralma volt jellemző, az első világháború után azonban többségüket feloszlatták, vagy elvették kizárólagos jogait. Továbbélésüket az biztosította, hogy rendszerint átálltak az afrikai termelők mezőgazdasági termékeinek begyűjtő jellegű felvásárlására, és a tényleges hasznot az elsődleges feldolgozáson, illetve kiszállításon tudták realizálni. Az 1930-ban több társaság összeolvadásából létrejött Unilever-csoport nem csupán Brit Nyugat-Afrikában, hanem a francia és belga gyarmatokon is jelentős kereskedelmi pozíciókat szerzett. Ez a rendszer azonban a korábbinál lényegesen nagyobb fejlesztéseket igényelt. Főleg Nagy-Britannia járt élen az afrikai beruházások terén, Fekete-Afrikában 77 százalékos volt a britek által

befektetett tőke részesedése. A belgák és franciák igen jelentősen maradtak el tőlük, Portugália és Olaszország pedig csak jelentéktelen tőkét volt képes mozgósítani. Az 1920-as években főként a gyarmatok saját forrásait vették igénybe erre a célra. A fellendülő világgazdaság és a kontinens számára előnyös exportárak ezt lehetővé is tették. A harmincas évekre ez a forrás megszűnt létezni, az anyaországoknak ekkor már saját maguknak kellett a fejlesztéseket finanszírozniuk.

Európa és Afrika között a személy és áruszállításban a hajózás játszott kizárólagos szerepet. A London–Fokváros vonalon a 19. század közepén hat hetet, az 1910-es években már csak 16 napot vett igénybe az utazás, így azt már nem lehetett lényegesen csökkenteni. Ellenben a ki- és berakodás terén még nagy tartalékok álltak rendelkezésre. Új kikötők, dokkók épültek, Aranyparton a britek Takoradi kiépítésével az 1920-as években lehetővé tették a hajók közvetlen ki- és berakodását a mólókról, míg korábban az egész partszakaszon jellemzően csónakokkal kellett a parttól távolabb horgonyzó hajókhoz az árut szállítani, ahogy ez a gyarmat fővárosának, Accrának a kikötőjében az 1950-es évek végéig szokásos volt.

A franciák Nyugat-Afrikában hozzáláttak a Niger szabályozásához, ami az árvízvédelem és a folyami szállítás kiépítése mellett nagy területek öntözését is hivatott volt megoldani. 1923-ra befejezték a Dakart a Niger folyóval összekötő vasútvonal építését. Az első világháború előtt lefektetett vasúti fővonalakra Afrika-szerte szárnyvonalakat építettek, ami egy későbbi összefüggő vasúthálózat alapját volt hivatva megteremteni. Takarékosági okokból alagutakat és hidakat szinte sehol nem építettek, a folyókon való átkelést általában kompokkal oldották meg. A harmincas években már csupán egyetlen vasúti fővonal, a Benguela-vasút épült meg, amely az atlanti-óceáni angolai kikötővárost kötötte össze a katangai és észak-rhodesiai bányavidékkel. Mivel korábban már megépült a Katangát a mozambiki Beirával összekötő vonal, ez lett az első s a mai napig egyetlen transzafrikai vasút.

A Kairó–Fokváros vonal megépítését maguk az érintett gyarmati kormányzatok sem támogatták, félve a túlzott dél-afrikai gazdasági térnyeréstől. A „nagyobb Franciaország” hívei 1914-ben Dunkerque–Brazzaville vonalat terveztek, sőt annak meghosszabbítását egészen Johannesburgig, ebből azonban kizárólag az európai szakasz készült el. 1914-ig az afrikai vasutak fele Dél-Afrikában, ötöde a Maghreb országokban épült meg, s ezek az arányok lényegesen a második világháborúig nem változtak. A nyomtávok egységesítése nem történt meg, azok még Egyiptom és az egyiptomi–angol kondomínium, Szudán esetében is különböztek. A vasutak alapvetően a mezőgazdasági termékeknek és ásványkincseknek a kontinensről való kiszállítását szolgálták, nem pedig az egyes gyarmatok egymás közötti összeköttetését.

A szállításban a legnagyobb változást a teherautó megjelenése hozta. Csupán Észak- és Dél-Afrikában lehetett lovas-, vagy ökrös-szekereket

alkalmazni, a trópusokon a cecelégy miatt az árufuvarozás hagyományosan hordárok feladata volt. Gépjárművel ez egyszerűbbé, megbízhatóbbá és lényegesen gyorsabbá, illetve olcsóbbá vált. A Szaharát 1920-ban sikerült először gépjárművel átszelni, és az első út Algír és a Csád-tó között 1929-ben készült el. Az újonnan épült utakon elterjedt a kérekpár, ami szintén a hiányzó lovakat pótolta.

1932-ben megindult a rendszeres légi közlekedés London és Fokváros, 1934-ben Algír és Brazzaville, 1936-ban London és Lagos között, azonban az utazás 9, 3, illetve 6 napig tartott és drága volt, így ebben a korszakban a repülőgép nem vált a hajó versenytársává.

A közlekedés forradalmi átalakulása a korábbiaknál nagyobb mértékben tudta integrálni az egyes gyarmatok lakosságát és gazdaságát. A teherautó–vonat–hajó szállítási láncnak köszönhetően fellendült az afrikai export. Ebben főként a bányakincsek játszottak szerepet, a katanagai és észak-rhodesiai réz, a dél-afrikai gyémánt, arany, platina és más színesfémek, a dél-rhodesiai króm, a nigériai ón, a tunéziai és a marokkói foszfát és sok egyéb ásvány. A mezőgazdaság exportja országonként különbözött, Algéria kivitelének felét, kétharmadát a bor adta, Aranypart kakaóexportja világgazdasági jelentőségre tett szert, részesevé a világtermelésből a harmincas évekre meghaladta a 40 százalékot, míg Nigéria hasonló mutatója 14 százalékra nőtt. Emellett a pálmamag, pálmaolaj, földimogyoró, gyapot, szizál, kaucsuk, szegfűszeg, rafiapálma, a trópusi fák és sok más egyéb termék kivitelében Afrika egyre fontosabb gazdasági pozíciókat foglalt el. Ugyanakkor a jövőre nézve roppant hátrányos volt, hogy elsorvadt az Afrikán belüli hagyományos kereskedelem, a karavánutak megszűntek, Afrika gazdasága így lényegében exportgazdasággá változott, anélkül hogy számottevő világgazdasági pozíciókra tudott volna szert tenni. A két világháború közötti kétségtelen gazdasági fejlődés nem minden régiót, országot és tartományt érintett egyformán, a bányászat és az árutermelő mezőgazdaság körzetei mögött még inkább elmaradtak a hagyományos gazdálkodást folytató vidékek. A kontinens exportjának felét ugyanakkor a Dél-Afrikai Unió adta.

A nagy gazdasági világválság Afrikának a fejlődésben élenjáró területeit különösen súlyosan érintette. Az 1920-as évek végének exportárai a harmincas évek elejére 60 százalékkal estek vissza. Az afrikai termelők pedig még ennél is kevesebbel kellett, hogy beérjék, mivel ki voltak szolgáltatva az európai kézben összpontosuló közvetítő kereskedelemnek. Francia Nyugat-Afrikából átmenetileg megszűnt a földimogyoró kivitele. Belga Kóngaóban 1932-ben rendhagyó módon még az addig busás osztalékokat fizető bányászati nagyvállalkozás, az Union Minière du Haut Katanga is veszteséget volt kénytelen elkönyvelni a rézárak zuhanása miatt. 1914-ben 11 ezer, 1930-ban viszont 134 ezer, míg 1932-ben csak 45 ezer tonna rezet hoztak felszínre, s ekkorra a kongói rézövezet legnagyobb városa, Elisabethville elveszítette európai népessé-

gének a felét. Az afrikai vándormunkások körében a csökkenés aránya még ennél is nagyobb volt. Míg a belga tőkebefektetések a gyarmaton 1920 és 1929 között majdnem megötszöröződtek, 1929 és 1938 között stagnáltak.

Afrika importja ugyanakkor csak jóval kisebb mértékben csökkent a kivitelénél, mert az iparcikkek jelentős hányada nélkülözhetetlen volt, és a kontinensen – Latin-Amerikától eltérően – nem voltak ipari üzemek, amelyek termékei kiválthatták volna az importot. A különböző kereskedelmi társaságok is minden lehetőséget megragadtak, pl. a hitelt, a halasztott fizetést, a naturális cserét, hogy forgalmuk minél kisebb mértékben csökkenjen. Az anyaországok maguk is gazdasági gondokkal küzdöttek, így Afrika külső segítségre nem számíthatott. A gyarmatok gyakorta kerültek a gazdasági csőd szélére, a takarékosági intézkedések a fejlesztések leállításával jártak. Az 1930-as évek közepétől azután a kereslet és az árak ismét emelkedésnek indultak, az afrikai export két évtizeden keresztül jóval gyorsabban nőtt, mint a behozatal.

Politikai változások

A népszövetségi mandátumrendszer bevezetése után a nemzetközi ellenőrzés Németország volt gyarmatain nem valósult meg, a beszámolási kötelezettségnek az érintett anyaországok csupán formálisan tettek eleget. Mégis fontos mérföldkő volt a mandátumterületek megjelenése Afrika térképén, mivel a gyarmatpolitika változását vonta maga után. A mandátumterületek birtoklása ellentmondásban állt az örökös gyarmati uralom ábrándjával. Megjelent a gyarmatok nemzetközi felügyelet alá helyezésének, egyfajta közös igazgatásnak az eszméje is. A korszakban az afrikai ellenállás apálya figyelhető meg, fegyveres konfliktusokra csak elszigetelt esetekben került sor. Ugyanakkor a konszolidáció következtében gyökeret ereszthettek a modernizáció intézményei, politikai- és szakmai szervezetek, vagy az újság- és könyvkiadás. A változások kezdetét Egyiptom 1922-ben Nagy-Britannia egyoldalú nyilatkozatával elnyert formális önállósága jelentette. Az önálló külpolitika, a védelem, a külföldiek jogállásának, a távírvonalak, a Nílus vizének megosztása és mindenekelőtt a közösen igazgatott Szudán helyzetének rendezése azonban elmaradt, ez pedig sokáig mérgezte a két ország viszonyát.

1924-ben angol-ellenes megmozdulásokra került sor. Meggyilkolták a szudáni angol főkormányzót, és megkísérelték a briteket kiszorítani onnan. Az angolok válaszul megbuktatták az egyiptomi kormányt, amely csupán bocsánatkéréssel akarta elintézni az ügyet, s az új kormány készségesen beleegyezett az egyiptomi csapatok kivonásába a közös gyarmatról.

1921-ben Marokkóban Abd el Krim vezetésével újabb háború kezdődött a francia megszállók ellen, amely hamarosan áterjedt Spanyol-

Marokkóra is. Kikiáltották az önálló Rif Köztársaságot. A spanyolokkal történt egyeztetések után a franciák 150 ezer fős hadsereget vezényeltek az országba a spanyol–francia uralom helyreállítására. Spanyolország a korszakban 200 ezer főnyi katonaságot állomásoztatott Marokkó általa uralt északi részén. Csak 1926-ban sikerült közös erőfeszítéssel véget vetni a felkelésnek, teljes pacifikációról azonban a harmincas évek közepéig nem lehetett beszélni.

Az olaszok 1922 és 1928 között kényszerültek harcolni Líbiában a felkelt nomád törzsek ellen, és csak ekkor vált az 1912-ben az Oszmán Birodalomtól elhódított terület a gyarmatosítók számára biztonságossá. Tanger 1923-ban angol–francia–spanyol megegyezés révén nemzetközi ellenőrzés alá került. Olasz és francia támogatással Abesszíniát 1923-ban felvették a Nemzetek Szövetségébe, ahol addig Afrikát ún. eredeti tagként csupán két ország, a Dél-Afrikai Unió és Libéria képviselte.

Utóbbi ország 1924-ben kölcsönszerződést kötött a Firestone céggel, 5 millió dolláros kölcsön fejében hatalmas területet adva bérbe 99 évre. A világgazdasági válság következtében az ország a hitel kamatait sem tudta fizetni, 1931-ben ez a teljes állami bevétel 55 százalékát jelentette volna. E szerződés Libéria nemzetközi tekintélyét rombolta, akárcsak a Népszövetség, illetve az USA képviselőiből álló, ún. Johnson Christy bizottság 1930-as jelentése, amelyben megállapították: a rabszolgaság továbbra is létező intézmény Libériában.

Egyiptomban 1936-ban olyan megállapodás született, amelynek értelmében a 10 ezer fős brit katonaságot a Szezi-csatorna övezetébe vonták vissza, ám háború esetén Anglia az ország teljes területét használhatta. A következő évben Egyiptomot felvették a Népszövetségbe, és a Montreux-i konferencián eltörölték az egyiptomi kapitulációkat.

1934 decemberében incidensre került sor Abesszínia és az olasz Szomália határán fekvő, vitatott hovatartozású Ualualnál. Az olaszok kártérítést követeltek, Abesszínia a Népszövetséghez fordult az ügy kivizsgálásáért. A következő hónapban Olaszország és Franciaország között megállapodás született a Tuniszban letelepedett olaszok állampolgárságának elismeréséről, Dzsibuti egy részének átengedéséről és a Dzsibuti-Addisz-Abeba vasút tulajdonjogának megosztásáról. A franciák annak érdekében, hogy Mussolinit leválasszák a németekről, jelentős engedményekre voltak hajlandóak. A Duce ennek alapján szabad kezet kapott Abesszíniában. Ez magyarázza a Népszövetség tehetetlenségét az ügyben. Olasz csapatok érkeztek Eritreába és Szomáliába. Hailé Szelasszié etióp császár 1935 júniusában felszólította alattvalóit, hogy mindhalálig küzdjenek az olaszok ellen, miután a Népszövetség nevében eljáró Anthony Eden közvetítései és a Hágában zajló olasz–abesszin közvetlen tárgyalások is zátonyra futottak.

Az olasz invázió 1935. október 3-án indult meg, félmillió emberrel. Tankokat, repülőgépeket, sőt, még az 1925. óta tiltott mérges gázt is bevetettek a gyengén felszerelt etióp sereg ellen. A brit külügyminiszter

Sir Samuel Hoare, és a francia miniszterelnök, Pierre Laval, Abesszília felosztását javasolták Mussolininek. A terv Észak- és Kelet-Abesszília olasz gyarmattá alakítását tartalmazta, s további olasz gazdasági zóna létrehozását. Cserében az etiópok egy ún. „teve korridort” kaptak volna a Vörös-tengerhez. Magában Angliában is akkora felháborodást váltott ki a terv, hogy nem pusztán elvetésre került, hanem a külügyminiszter lemondásra is kényszerült miatta.

1936. május 5-én az olaszok elfoglalták Addisz-Abebat, s négy nap múlva a háború befejeződött. Az olasz király felvette az Etiópia császára címet, Eritreától Szomáliáig létrejött az egységes Olasz Kelet-Afrika. Mussolini hatalomra jutásának 15. évfordulója alkalmából Rómába vitetett egy 1700 éves axumi obeliszket. 1937-ben az olaszok betiltották a vegyes házasságot a gyarmaton, s a rákövetkező évben hódításukat mind Franciaországgal, mind Nagy-Britanniával elismertették. Ekkor érte el az európai gyarmatosítás Afrikában legnagyobb kiterjedését. A hegyes, utak nélküli országban azonban népi ellenállás bontakozott ki, ami Olaszországtól további áldozatokat követelt, s a várt haszon a gyarmatosításból elmaradt, annak mérlege egyértelmű veszteségbe fordult.

Telepes-gyarmatok Afrikában

Az európai behatolással és gyarmatosítással párhuzamosan telepések is érkeztek az anyaországokból a kontinensre. Számuk az 1880-as években 750 ezer körül volt, a második világháborúig ez a szám 4 millióra emelkedett. Az európaiak fele Dél-Afrikában, további negyed részük Algériában, ötödük Marokkóban és Tunéziában telepedett le. Kenya, a két Rhodesia, a Belga-Kongó déli részén fekvő Katanga tartomány, valamint Délnyugat-Afrika tartoztak még a telepes-gyarmatok sorába. A portugálok voltak a kontinens első európai telepesei, a korszakban azonban csupán Angolában élt viszonylag jelentékeny létszámú, néhány tízezer fős kolóniájuk. 1930 után sok olasz telepes érkezett Líbiába is, a kezdetben mindössze néhány száz család 1940-re már 130 ezres közösséggé duzzadt. Afrika trópusi vidékei azonban, amennyiben nem magasan fekvő területek voltak, kedvezőtlen éghajlatukkal nem vonzották az európaiakat. A legtöbb afrikai így a korszakban nem is találkozott egész életében fehér emberrel.

A telepes-gyarmatok Afrika történetében sajátos fejezetet jelentettek, egyfajta „belső gyarmatosításról” volt szó, ahol a telepések saját érdekeiket gyakorta az anyaország érdekei fölé helyezve törekedtek az afrikai lakosság fölötti dominanciára. A betelepülő európaiak a legjobb földeket sajátították ki maguknak. A Dél-Afrikai Unióban a teljes terület 87 százaléka, Dél-Rhodesiában 49 százaléka, Kenyában 7 százaléka volt kizárólag az európaiaknak fenntartva, és hasonló volt a helyzet Algériától Sváziföldig. A telepések könnyen juthattak hozzá bankkölcso-

nökhöz, amit az afrikaiak a közösségi földtulajdonlás miatt egyáltalán nem vehettek igénybe. Sok egyéb diszkriminatív eszköz szolgált arra, hogy a telepesek a gyarmat kizárólagos árutermelőivé váljanak, az afrikaiak pedig bér munkára kényszerüljenek a tőlük elvett földeken.

Algériában az 1830-as francia hódítás óta jelentős európai népesség élt. A bevándorlás tetőzése a 19. század végére esett, az első világháború előtt már inkább Tunézia, a két világháború között pedig Marokkó volt a most már elsősorban Olaszországból és Spanyolországból érkező bevándorlók célja. Az algériai franciák, a colonok száma így az anyaországhoz hasonló demográfiai mutatók miatt a korszakban egy millió fő körül stagnált, míg a muzulmán arab népesség száma 1920 és 1940 között négy és fél millióról hat és fél millióra nőtt. A telepesek mindent megtettek ezért, hogy a párizsi kormány semmiképpen se adjon polgárjogot az arab népességnek. A második világháború előestéjére mindössze 60 ezer arab származású rendelkezett szavazati joggal, 1,6 millióian csak helyi szavazásokon vehettek részt. 1944-ig a muzulmánokra a bennszülött törvénykönyv, a *Code de l'Indigenat* volt érvényes.

Afrika déli részén 1910-ben alakult meg négy korábbi gyarmatból a Dél-Afrikai Unió, az első brit domínium Afrikában. Sajátságos dekolonizációs folyamat vette így kezdetét, hiszen a hatalmat a helyi fehér közösség, az összlakosság csupán ötöde tartotta kezében. Egyedül Fokföldön volt az afrikaiaknak szigorú vagyoni cenzushoz kötött választójoga, ezt azonban 1936-ban a Bennszülött Képviselési Törvény egy tollvonással megvonta tőlük. Ugyanakkor az új földtörvénnyel az ország területének 87 százaléka került a fehér közösség kizárólagos tulajdonába. Itt az afrikaiakat csak mint bérlőket és vándormunkásokat túrték meg. Az ország már ekkor a kontinens legfejlettebb országának számított, az első világháború idején gyors ipari fejlődés kezdődött, amit csak a világválság fékezett le átmenetileg. Az ipar azonban elsősorban a bányászatra és nyersanyagok előállítására korlátozódott.

Az 1926-os londoni birodalmi konferenciát, illetve a Balfour jelentést követően a domínium gyorsan megindult a tényleges önállóság felé. 1927-ben létrejött a dél-afrikai külügyminisztérium, és két évvel később kinevezést kapott az ország első diplomatája is. 1930-ra szétválasztották a brit főbiztos és a főkormányzó posztját, előbbi a londoni kormányt, utóbbi a koronát képviselte. A westminsteri státútum már csupán megerősítette a Dél-Afrikai Unió de facto függetlenségét. A fehér népességben belül az afrikánerek (búrok) és az angolajkúak jól elkülöníthető csoportot alkottak, utóbbiak számbeli kisebbségben voltak, így nem tudták a volt anyaországhoz fűződő kötelékek gyengítését megakadályozni. Csak a világválság kényszerítette a két csoportot szorosabb együttműködésre, 1933-ban pártjaik egyesültek, a 150 fős törvényhozásban így mindössze hatan képviselték az ellenzékét. Ez az együttműködés azonban megszakadt a második világháború kitörésével, mivel a búrok Nemzeti Pártjának vezetői nyíltan szimpatizáltak a náci rendszerrel. Az egység-

kormány és párt feloszlott, 1939. szeptember 5-én a veterán Smuts alakított újra kormányt, s még azon a napon a dél-afrikai parlament elvetette azt az indítványt, amely alapján az ország semlegessé nyilvánította volna magát Anglia és Németország háborújában.

Dél-Rhodesiában 1923-ban megszűnt a Brit Dél-Afrika Társaság igazgatása, és a továbbiakban önkormányzattal rendelkező gyarmatként London és Pretoria érdekeinek ütközőterületévé vált. Jan Smuts kormánya mindent megtett azért, hogy az értékes területet a Dél-Afriakai Unióhoz csatolja. A britek ezt a viszonylag jelentős – 1921-ben 37 ezer, 1941-ben már 70 ezer főnyi – fehértelepes közösségnek adott engedelmekkel próbálták megakadályozni, ami az afrikai lakosság még erőteljesebb jogfosztásához járult hozzá. A legjobb földeket dél-afrikai mintára az európaiak számára sajátították ki. Az afrikaiakat rezervációkba kényszerítették, hogy az önfenntartásra is elégtelen földekről bérmunkára kényszerítsék őket.

Hasonlón alakult Kenyában is az afrikaiak sorsa. Itt a gyarmat egyetlen termékeny vidékéről, az ún. Fehér-felföldről úzték el az ott lakó kikujukat, és a helyükre települt negyven ezres fehér közösség önkormányzatot harcolt ki Londontól. Az európai–afrikai ellentétekre jellemző volt, hogy az afrikaiaknak még a kávétermelést is megtiltották, ne hogy az európai farmoknak versenytársai lehessenek.

A Dél-Afrika ötödik tartományaként kezelt Délnyugat-Afrikában a háború befejeződésekor nem kényszerítették a németeket a gyarmat elhagyására, és már 1923-tól engedélyezték újabb telepések beköltözését is. London ettől azt remélte, hogy ez megakadályozza majd a terület beolvasztását Dél-Afrikába, Pretoria viszont éppen az anyaországgal szemben kívánt a németekre támaszkodni. Egyedül a volt német gyarmatok közül a németek száma a két világháború között több volt, mint 1914-ben, a mandátumterület teljes európai népességének több mint harmadát adták. A harmincas évek telepesei között már igen sok volt a náci ügynök, akik igyekeztek az egész közösséget ötödik hadoszloppá szervezni. A britek 1925-ben engedélyezték, hogy a Tanganyikából elűdözött német telepések visszatérjenek. Nem sokan éltek ezzel a lehetőséggel. A német kivándorlás Afrikába, akár csak az első világháborút megelőző évtizedekben, ekkor is jelentéktelen volt, nem érte el az összes kivándorló egy százalékát sem, s szinte kizárólag Délnyugat-Afrikába irányult.

A weimari Németország külpolitikájának egyik sarokköve a gyarmatok visszaadásának követelése volt. Már Streseman hivatali idejében, 1924-ben újból felállították a német külügyminisztériumban az 1920-ban megszüntetett Gyarmatügyi Hivatalt. Diplomáciai sikerként ünnepték, hogy a Népszövetség Allandó Mandátumbizottságába 1927-től Németország is delegálhatott egy tagot. A náci propagandában is a kezdetektől fogva fontos szerepet kaptak az egykori gyarmatok, de Hitler hatalomra jutása után mégis egy időre lekerült a napirendről az ügy,

mivel a Führer szeretett volna Nagy-Britanniától szabad kezet kapni Európában.

1935 márciusától vált érezhetővé e politika változása, a gyarmati követelések felerősödése. Röviddel ez után megtörtént az alapvetően konzervatív, vilhelmiánus beállítottságú Birodalmi Gyarmati Szövetség „gleichschaltolása”. Ennek a szervezetnek 1941-ben már 2,1 millió tagja volt. Az első világháború alatt dédelgetett közép-afrikai birodalmi tervek felmelegítésre kerültek. Az Angliával való kiegyezés esetén az összes egykori német gyarmaton kívül ez magába foglalta volna Belga-Kongót, Francia Egyenlítői-Afrikát a Csád-tóig. Anglia legyőzése esetén viszont e birodalom kibővült volna Ugandával, Kenyával, Zanzibárral, Nigériával, Aranyparttal, Dahomey-jel, Szenegállal és Gambiával. A haditengerészet igényt tartott még ezen felül Ascension-, Tristan da Cunha-, Szent Ilona-, a Komore-, a Seychelles-szigetekre, és a náci párt soraiból sokan támogatták Madagaszkár megszerzésének tervét, a zsidók kitelepítésére.

A német elképzelésekben Afrika kulcsszerepet játszott az Atlanti-óceán „mare germanicumma” alakításában is. Az el-alameini és a sztálingrádi vereség nyomán azonban az Afrika tervek értelmüket veszítették, a Gyarmatügyi Hivatal és Birodalmi Gyarmati Szövetség beszüntette tevékenységét.

Afrika a második világháborúban

1939 szeptemberétől Afrika az anyaországok hadműveletei révén újra világháborús hadszíntérré vált. A Franciaországban állomásoztatott észak- és fekete-afrikai egységek, a francia élőállomány 9 százaléka, derekasan helytálltak a francia összeomlásig folyó harcokban. A németek az afrikai hadifoglyokat a többiektől elkülönítették a táborokban, ahová sok, Franciaországban munkát vállaló afrikait is szállítottak. De Gaulle 1940. június 18-i felhívására Csád kormányzója, a Guineában született Felix Ebouè Francia Egyenlítői Afrikát a Szabad Franciaország oldalára állította. Brazzaville, a gyarmat fővárosa lett 1940. október 26-tól a Szabad Franciaország ideiglenes központja. Francia Nyugat-Afrika a Vichy Franciaország ellenőrzése alatt maradt, mert az angol–szabad francia partraszállási kísérlet DakARBAN 1940 szeptemberében megghiúsult. Ugyanabban a hónapban Graziani olasz marsall Líbiából megtámadta az egyiptomi angol erőket. Még az év végén megindultak a harcok olasz Kelet-Afrika elfoglalásáért.

1941 elején a britek partra szálltak Olasz-Szomáliában, Hailé Szelasszié pedig a szudáni fővárosban gyülekező etióp csapatok élére állva észak-nyugatról indított offenzívát. Április 6-án az angol–etióp egységek bevonultak Addisz-Abebába, és novemberben Gondarnál az utolsó olasz egységek is megadták magukat, ezáltal Olaszország minden kelet-afri-

kai gyarmatát elveszítette. Visszatért a trónra Hailé Szelasszié, aki a kollaboránsokkal leszámolva az első ténylegesen egységes etióp államot teremtette meg.

Madagaszkár az 1942 májusa és novembere között folyó harcok után angol katonai megszállás alá került. Az ide-oda hullámzó észak-afrikai hadszíntéren a szabad francia csapatok 1942. június 11-én a líbiai Fez-zanban fekvő Bir Hakeimnél aratták első győzelmüket a tengelyhatalmakkal szemben a második világháborúban. 1942 novemberében az el-alameini csatában beállt a fordulat. Montgomery 8. hadserege 1943 januárjában találkozott Leclerc francia tábornok Csádból előretörő egységével, majd az 1942. november 8. és december 1. között Marokkóban és Algériában partra szállt amerikai 2. hadsereggel együtt – a hadtörténet addigi legnagyobb partraszállási akciója volt ez – 1943. május 12-én Tunéziában megadásra kényszerítették a tengelyhatalmak 250 ezer főnyi afrikai erőit. Ezáltal megszűnt a Szezei-csatorna veszélyeztetettsége, akárcsak Olaszország afrikai gyarmatbirodalma.

Az események hatására 1942 decemberében Francia Nyugat-Afrika is de Gaulle-hoz csatlakozott. Az emigrációban működő Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság központja Algír lett, 1943. június 2-án itt alakult meg a de Gaulle által vezetett ideiglenes kormány. A szabad francia csapatok soraiban még az első világháborús és az 1940-es arányoknál is jelentősebb volt az afrikaiak aránya. Az angolok 300 ezer afrikai katonát vetettek be a kelet-afrikai hadszíntereken, ezen kívül a madagaszkári és burmai frontokon szolgáltak nagyobb számban afrikaiak, főként Nigériából és Ghanából. További jelentős afrikaiakból álló egységek őriztek hadifoglyatáborokat és egyéb fontos objektumokat.

Megnőtt Afrika jelentősége, mint felvonulási terület, hátország, nyersanyag-, illetve élelmiszerszállító is. Az elsőrendű stratégiai cikkek sorából a kontinens az olaj, a kaucsuk, a réz kiemelten fontos szállítójává vált, s Belga Kongóban bányászták az uránércet, amit az első három atombomba elkészítésénél használtak fel. A háborús konjunktúra kedvező gazdasági hatásai mellett roppant jelentősége volt a világban bekövetkezett ideológiai változásoknak is. A régi, gyarmattartó nagyhatalmak meggyengültek, és a helyükre lépő újak, az USA és a Szovjetunió egyaránt elvetették az egyenlőtlen kapcsolatok e legnyíltabb formáját. A fordulatot az 1941. augusztus 14-i Atlanti Charta jelentette, amelyben Rooseveltt és Churchillel kinyilvánították, tiszteletben tartják minden nép jogát arra, hogy maguk válasszák meg kormányaikát és kormányzati formájukat. A brit miniszterelnök hiába próbált meg a későbbiekben olyan értelmezést adni a chartának, amely szerint az abban lefektetett elvek csak az európai népekre vonatkoznak, Rooseveltt 1942 februárjában egyértelművé tette:

„Az Atlanti Charta nemcsak a világnak azokra a részeire vonatkozik, amelyek az Atlanti-óceán partjain fekszenek, hanem az egész világra.”

Franciaország minden más hadakozó félnél jobban rá volt szorulva Afrika erőforrásaira, ezért sok kérdésben, pl. az oktatás fejlesztése, egészségügy javítása, kompromisszumra kész volt. Ugyanakkor az Atlanti Charta szellemét De Gaulle is száműzni kívánta Afrikából. Az 1944. január 30. és február 8. között Brazzaville-ben tartott és az afrikai francia gyarmatok jövőjéről szóló konferencia határozata egyértelműen fogalmazott:

„A Franciaország által gyarmatain végzett civilizációs tevékenység célja teljesen kizárja az önkormányzat eszméjét, s a francia birodalmon kívüli fejlődés minden lehetőségét: az önkormányzat esetleges bevezetése a gyarmatokon – még a távoli jövőben is – kizárt.”

Utalás történt ugyanakkor egy „francia világ” vagy Francia Föderáció megteremtésére, ami a gyarmatokat a távoli jövőben az anyaországgal történő emancipációjával kecsegtette. A mindössze egyetlen afrikai résztvevővel tartott Brazzaville-i értekezlet üzenete az Atlanti Charta elvetése volt. Ugyancsak szimbolikus jelentőséggel bírt az, hogy 1944 szeptemberében az afrikai egységeket visszatartották Párizs felszabadítása során, nehogy az anyaországi egységeket megelőzve vonuljanak be a városba.

Afrika stratégiai felértékelődése mutatkozott meg abban, hogy két fontos konferenciát is tartottak a szövetségesek területén, az 1943. január 14–24-i casablancai és az 1943. november 22–25-i kairói értekezletet kell itt megemlítenünk. A második világháború által kiváltott mélyreható változások előfutárának tekinthetjük, hogy azon a napon, amikor Európában elhallgattak a fegyverek, Algírban több mint ezer áldozatot követelő zavargások törtek ki. A kiváltó ok egy manifesztum volt, amely egy Franciaországgal föderális, ám autonóm Algériát követelt. S noha a háború folyamán Egyiptom és Etiópia brit katonai megszállás alá került, Libériába pedig amerikai csapatok érkeztek, tehát nem volt – a sajátos helyzetű Dél-Afrikát leszámítva – egyetlen valóban független ország sem a kontinensen, a dekolonizáció folyamata lényegében már a háborús években elkezdődött. Aranyparton, Nigériában, Egyiptomban és egy sor már gyarmaton a háború alatt megerősödtek, vagy éppen ekkor alakultak meg azok a politikai szervezetek, amelyek a későbbiekben döntő szerephez jutottak a függetlenségért folytatott küzdelmekben.

AFRIKA 1945–2000

Az afrikai dekolonizációs folyamat kezdeti szakasza, 1945–1957

Az afrikai dekolonizáció történelmileg rendkívül gyors lefolyásának elsősorban az afrikai kontinensen kívül keresendő okai voltak. A második

világháború, az Atlanti Charta, az ENSZ létrejötte, India függetlensége és a gyarmatosítást elvető két szuperhatalom felemelkedése mind lényeges elemei voltak ennek a folyamatnak. Nagy-Britannia gyorsan reagált a megváltozott körülményekre, Franciaország – Algériát leszámítva – követte a példát, akárcsak Olaszország, Belgium és Spanyolország, Portugália viszont minden gyarmatán a fegyveres harcot választotta. Az irányítást minden országban a „nacionalisták” vették át az európaiaktól, akik roppant heterogén ideológiai háttérrel rendelkeztek.

Az ENSZ megalakulásakor, 1945-ben az 51 alapítóból mindössze 4 volt afrikai: Dél-Afrika, Egyiptom, Etiópia és Libéria. Az ENSZ a kezdetektől fogva támogatta a regionális szervezetek alapítását. Egyiptom kezdeményezésére jött létre 1945 márciusában az Arab Liga. Az ország 1947-ben az ENSZ fórumain az angol csapatok kivonását követelte mind Egyiptom, mind Angol-Egyiptomi Szudán területéről. 1951-ben Kairó felmondta az angolokkal kötött 1936-os szövetségi szerződést, valamint a Szudán közös igazgatásáról 1899-ben kötött kondomíniumi szerződést. 1952 júliusában a szabad tisztek mozgalma megdöntötte a királyságot, és átvette a hatalmat Egyiptomban. A rákövetkező évben az angolok ígéretet tettek, hogy három éven belül megadják az önrendelkezést Szudánnak, így próbálva kifogni a szelet Nasszerék vitorlájából.

1954 áprilisában brit-egyiptomi megállapodás született a Szezeicsatorna övezetének brit kiürítéséről. Az utolsó brit katona 1956 júniusában hagyta el Szuezt, rá egy hónappal Nasszer, egyiptomi elnök bejelentette a csatorna államosítását. A második Izrael elleni háború során 1956. október 30-án brit–francia közös ultimátum követelte Egyiptomtól csapatainak visszavonását a szezei övezetből, majd a két nagyhatalom csapatokat tett partra Port Szaidban. A szovjet és amerikai reakció miatt azonban a brit–francia egységeknek távozniuk kellett. Olyan vereség volt ez, amely kihatott egész Afrika dekolonizációjára. Szudánt 1955 novemberében elhagyták az angol és az egyiptomi csapatok, az ország 1956-ban függetlenné vált.

Már a jaltai és a potsdami konferenciákon is felvetődött a Nemzetek Szövetségének mandátumaira, a volt olasz gyarmatokra, illetve a gyarmatosító hatalmak által önként a rendszerbe bevonni kívánt területekre vonatkozó gyámsági rendszer létrehozása. Potsdamban a három szövetséges hatalom döntött a marokkói Tanger nemzetközi státuszának visszaállításáról is. A második világháború következményeként a volt olasz gyarmatok, Líbia, Eritrea, Szomália és Etiópia Ogaden tartománya angol katonai megszállás alatt állottak. A britek javaslata Nagy-Szomália megteremtésére az amerikai és szovjet ellenvetések miatt megghiúsult. 1949 novemberében az ENSZ közgyűlés határozatot hozott a volt olasz gyarmatok rövid átmenet után megadandó függetlenségéről. Líbia ennek alapján 1951-ben elnyerte önállóságát. Hosszas viták után 1950-ben Szomália ideiglenesen újból Olaszország fennhatósága alá került, ENSZ gyámsági területként. Eritrea 1952-ben az ENSZ döntése értelm-

mében gyámságból az Etiópiával közösen alkotott föderáció részévé vált 1962-ig, amikor Etiópia tartománya lett.

A Nemzetek Szövetségétől az ENSZ gyámságként átvette a volt német gyarmatokból létrehozott mandátumterületeket is. A kontinensen további öt portugál, két spanyol és egy belga gyarmat volt. A fennmaradó hatalmas területen a legnagyobb birtokosok, Franciaország, valamint Anglia osztoztak.

A változások viharos tempóban következtek be. Az Indiából 1947-ben kiszoruló britek még Afrikában látták gyarmatbirodalmuk új súlypontját, és csak a józanabbak figyelmeztettek arra, hogy belátható időn belül valószínűsíthetően az afrikaiak a maguk kezébe akarják majd venni sorsuk intézését. Az európai gyarmatosító hatalmak úgy számítottak Afrikára, mint saját, háború utáni újjáépítésük egyik forrására. 1945 májusában a brit hadsereg egyenruháját mintegy négyszázezer afrikai katona hordta, és az anyaország jelentős háborús kölcsönökkel tartozott kelet- és nyugat-afrikai gyarmatainak. Tanganyikában a háború után közvetlenül hatalmas gyapot- és földimogyoró-ültetvények létesítéséhez fogtak, amelyek a birodalom befektetéseinek jelentős részét kötötték le, ám a kívánt eredmények elmaradtak. Hasonló sorsra jutott Gambiában a szárnyasok tenyésztésére és a tojástermelésre kidolgozott terv. Belgium 1948-ban indította be afrikai gyarmatán az első fejlesztési tervét, ami az infrastruktúra kiépítését célozta.

A portugálok főként az európai betelepedés elősegítésére ruháztak be a korábbiaknál jelentősebb összegeket. A grandiózus tervek sorából kiemelkedett a Kongó folyó vizének elterelése a Csád-tó irányába, ahol hatalmas belső tó keletkezett volna, lefolyással a Földközi-tenger felé. A megvalósításhoz pénz hiányában hozzá sem fogtak, akárcsak sok más egyéb terv esetében. A háborús években megsokasodott repülőjáratoknak is köszönhetően Afrikába a korábbinál jóval gyorsabban és olcsóbban lehetett eljutni. Az egyes gyarmatügyi minisztériumok tisztviselői így a korábbiaktól eltérően rendszeresen utazhattak a kontinensre, s emellett nagyszámú európai szakembergárda is érkezett, akiktől a fejlesztési tervek megvalósítását remélték. Ez főként a leszerelő afrikai veteránok számára jelentette az érvényesülési lehetőségek beszűkülését.

A háborút követően a francia gyarmatokon volt a legrosszabb a gazdasági helyzet, mivel mind a Vichy-kormány, mind de Gaulle mozgalma igénybe vette az összes mozgósítható erőforrást. 1944-ben a Brazzaville-i Konferencián Franciaország még kizárta afrikai gyarmatai önkormányzatát, helyette az egyes területeknek képviselőt biztosított a Francia Nemzetgyűlésben. A negyedik köztársaság azonban nem tette a gyarmatok lakosságát az anyaországiakkal egyenrangúvá, Afrikában tízszer annyian választhattak egy parlamenti képviselőt, mint az anyaországban. A franciák még a helyi önkormányzatok szintjén is igyekeztek a központi kormányzat akaratát érvényesíteni. 1947-ben Párizs végre megadta az algériai muzulmánoknak is a polgárjogot, ám a hét és fél

millió algériainak a helyi és a párizsi törvényhozásban csak annyi képviselője ülhetett, mint az egymillió telepesnek.

Az afrikai dekolonizációs folyamatnak három kiindulópontja is volt, a franciák által uralt Maghreb, a fehér kisebbség által uralt Dél-Afrika és két legfejlettebb nyugat-afrikai brit gyarmat, Aranypart és Nigéria. Franciaország azonban egészen 1954-es vietnami vereségéig mereven elzárkózott még Marokkó és Tunézia függetlenségének megadásától is, a Dél-Afrikai Unióban pedig 1948-ban a nem fehérek teljes jogfosztására épülő apartheid rendszer jutott hatalomra. A két ország erőszakos eszközöket alkalmazva késleltetni tudta a dekolonizációt, így aztán abban Nyugat-Afrika játszhatta a vezető szerepet.

A pánafrikanizmus szerepe a függetlenség kivívásában

A második világháború mérföldkő volt a pánafrikanizmus történetében is. Az 1945 októberében Manchesterben megtartott V. Pánafrikai Kongresszuson a delegátusok nagyobbik hányada már Afrikából jött, s már ők, nem az amerikai feketék képviselői voltak a mozgalom meghatározó személyiségei. A kongresszus határozatilag össz-afrikai kongresszusnak kiáltotta ki magát, ám azon csak az afrikai angol, elsősorban nyugat-afrikai gyarmatok képviseltették magukat. A francia gyarmatokról egyetlen delegátus sem érkezett. Az általános határozatok egész Afrika, sőt, az egész gyarmati világ nevében beszéltek, a konkrétabb ügyek kevés kivétellel Nyugat-Afrikáról és az Egyesült Királyságban élő afrikaiakról szóltak. Az áttörést az V. Pánafrikai Kongresszus határozatainak radikális hangvétele jelentette. Nemcsak az Atlanti Charta alapelveinek azonnali alkalmazásáért szálltak síkra, de a gyarmati népekhez intézett felhívásában a kongresszus követelte:

„Valamennyi gyarmatnak meg kell szabadulnia a külföldi imperializmusnak mind politikai, mind gazdasági fennhatóságától.”

A felhívásban megállapították, hogy az imperialista hatalmak célja a kizsákmányolás, ezért a gyarmati és leigázott népek harca a politikai hatalomért az első lépés, és e hatalom megszerzése szükséges előfeltétele a társadalmi, gazdasági és politikai emancipációnak.

„Ma a hatásos cselekvésnek egyetlen útja van – a tömegek megszervezése. És ehhez a szervezkedéshez a gyarmatok tanult embereinek is csatlakozniuk kell. Gyarmati és leigázott népek, egyesüljete!”

– szóltak a határozat záró sorai.

A pánafrikanizmus kilátásai látszólag soha nem voltak jobbak, mint az 1945 után kezdődő korszakban. Az erőre kapó afrikai politikai pártok és mozgalmak szinte kivétel nélkül az afrikai egység megteremtésének

jelszavát tűzték zászlajukra. Az afrikai gyarmatok sorában nagy formátumú politikai vezetők tettek hitet az afrikai egység ügye mellett, Szenegálban Leopold Senghor, Aranyparton Kwame Nkrumah, Kenyában Dzsomo Kenyatta, Elefántcsontparton Felix Houphouët-Boigny, Maliban Modzsibo Keita, Guineában Sekou Touré, Francia-Szudánban Hamani Diori, Sylvanus Togo-ban Olympio, Brazzaville-i Kongóban Abbe Julu, Belga Kongóban Kasawubu és Patrice Lumumba, Tanganyikában pedig Julius Nyerere. Mindenki a föderalizmusért szállt síkra, és szóban mindenki Afrika balkanizálása ellen foglalt állást.

A választások útján szerzett képviselet új volt mind az angol, mind a francia gyarmatok életében. Az adott gyarmatra, sőt, csak egy választókerületre korlátozott választási kampány beszűkítette a politikai látóköröket, kedvezett a regionális, partikuláris nacionalizmus, legfőképpen az etnikai nacionalizmus térnyerésének, a pánafrikanizmus alól azonban kihúzta a talajt. A pánafrikanizmus második világháború utáni vezető személyisége, Nkrumah is úgy látta, hogy a gyarmatoknak előbb függetlenséget kell szerezniük, majd önkéntesen csatlakozni fognak ahhoz az integrációhoz, amit a legtöbben Afrikai Egyesült Államok néven álmodtak meg. Nkrumah szűkebb hazája, Aranypart, a trópusi Afrika legfejlettebb és leggazdagabb országa, 1951-ben választhatott először önkormányzattal bíró helyi parlamentet. A választások eredménye alapján a börtönből kiengedett Nkrumah és követői alakíthattak kormányt, s megkezdődött Aranypart domíniummá nyilvánításának folyamata.

A brit kormány nem térhetett ki a többi afrikai, de legalább nyugat-afrikai birtokán sem az aranyparti engedmények megadása elől, s valóban, néhány hónapos késéssel Nigéria, három év múlva Sierra Leone, 1956-ban pedig Gambia is az aranypartival közel azonos alkotmányt kaptak. Nkrumah „függetlenséget azonnal” politikájának eredményeként Aranypart Ghána néven 1957. március 6-án az első fekete-afrikai országgént (Libériát és Angol-egyiptomi Szudánt nem számítva) elnyerte függetlenségét. Az ország egy olyan, egykor volt fekete birodalom nevével vette fel, amellyel sem földrajzi, sem etnikai értelemben nem állt kapcsolatban. A névfelvétel egyszerre két célt is szolgált: a britekkel szembeni elutasítást és az önazonosság egész Fekete-Afrikát magába foglaló pánafrikai meghatározását. Ghána példája egész Afrikára befolyással volt, a függetlenség megadását nem lehetett máshol sem elodáztatni.

Afrika óriása, Nigéria azonban sajátos utat járt be, mert a gyarmat túlságosan nagy és népes volt ahhoz, túlságosan nagyok voltak a nyelvi, vallási, kulturális különbségek, hogy minden lakosa számára elfogadható egységes alkotmányos rendezést lehessen megvalósítani. Ezért Nigéria az afrikai országok közül egyedül föderációs keretek között vált függetlenné.

Az 1953-ban létrejött Rhodesia és Nyasza-föld Föderációja kevésbé volt életképes. Már a brit gyarmati uralom éveiben is akadtak olyan fehér politikusok, akik a földkérdést Dél-Rhodesiában a „felesleges” afri-

kai népesség Zambezin túlra szállításával kívánták megoldani. Az észak-rhodesiai rendszer azonban a lényegesen alacsonyabb népsűrűség ellenére is hasonlított a dél-rhodesiaihoz, a rezervátumok ott is terméketlen, távoli vidékeken létesültek, s maguk is túlnépesedettek voltak. Északon azonban a telepések nem rendelkeztek kizárólagos gazdasági és politikai hatalommal, az afrikaiakat már a függetlenség elnyerése előtt be kellett vonni az ország irányításába. A független Zambia és Malawi az afrikai többség politikai jogainak érvényesülésének nyitottak utat. Mivel hasonló lépésre a dél-rhodesiai fehér telepések nem voltak hajlandóak, a függetlenség kérdése körüli nézeteltérések felrobbantották a föderációt és ez a dél-rhodesiai telepések által 1965-ben egyoldalúan kikiáltott önálló állam, Rhodesia megteremtéséhez vezetett.

Kelet-Afrikában a brit gyarmatok föderációja a Kenyában élő nagyszámú, és politikailag privilegizált fehér telepes ellenállásán bukott meg, annak ellenére, hogy a legtöbb állami infrastruktúra, posta, távíró, vám- és pénzügyek, vasutak, kikötők, egyetemek és a légitársaság közös volt, akárcsak az egységes pénz. A korszakban Algérián kívül egyedül Kenyában került sor komoly áldozatokkal járó fegyveres konfliktusra, az ún. Mau Mau felkelésre, amit a brit intervenciók csak 1959-re sikerült leverniük. Tanganyika 1961-ben, Uganda 1962-ben, Kenya és Zanzibár 1963-ban kaptak Londontól függetlenséget. Miután Zanzibáron 1964-ben megdöntötték a szultán uralmát, a szigetország egyesült Tanganyikával, Tanzánia néven.

A dekolonizációs folyamat során az 1960-as évek első felében a portugál és spanyol gyarmatok, s néhány kisebb francia, illetve brit birtok kivételével Afrika legtöbb országa elnyerte politikai önállóságát. Egyedül az „Afrika évének” elkeresztelt 1960-as évben 17 ország vált függetlenné a kontinensen.

Franciaország – a britektől eltérően – afrikai gyarmatai túlnyomó hányadán hagyományosan a közvetlen uralmat gyakorolta. Ez alól csak az 1956-ban függetlenné vált két maghrebi protektorátus, Marokkó és Tunézia, illetve Fekete-Afrikában Felső-Volta, Mauritánia, Niger és Csád voltak kivételek. A közvetlen uralom azt jelentette, hogy a kerületi vagy kantonális főnököket, illetve a falufőnököket maguk a francia gyarmati hatóságok nevezték ki. Ezek a főnökök természetesen elsősorban az anyaország iránt voltak lojálisak. A kantonfőnökök mellett az iskolázott, kulturálisan asszimilált afrikaiak (*evolués*), valamint négy szenegáli közösség (St. Louis, Dakar, Rufisque, Gorée-sziget) lakói is privilegizált helyzetben voltak, régóta francia állampolgársággal rendelkeztek. S annak ellenére, hogy mindössze a népesség egy százalékát alkották, meghatározó erővel bírtak a francia–afrikai kapcsolatok 20. századi alakulására.

A francia gyarmatok egységes irányítás alatt álltak. Francia Nyugat-Afrika (Afrique Occidentale Française) nyolc területet fogott össze 4,7 millió km² kiterjedéssel, Francia Egyenlítői Afrika (*Afrique Equatoriale Française*) négy területet 2,5 millió km²-en. Mindkét egység önmagában

is nagyobb volt, mint napjaink Afrikájának legnagyobb állama. A mai napig megoszlanak a vélemények arról, tudatos volt-e az anyaország részéről a függetlenséget megelőzően a területek feldarabolása, hogy a kisebb országokban erősebb pozíciókat őrizhessen meg.

A Francia Unió, majd a Francia Afrikai Közösség (*Communauté France-Afro-Malgache*) létrehozása a negyedik és ötödik Francia Köztársaság nem minden siker nélküli kísérlete volt arra, hogy afrikai gyarmatait a kontinens többi gyarmati országának pályájáról eltérítse. A Közösség De Gaulle 1958-as visszatérése után született meg, a gyarmatokat „tengeren túli területek” státusszal ruházták fel. A dekolonizációt mindez ugyan feltartóztatni nem tudta, 1960-ra már csak Algéria, Francia-Szahara, Francia Szomália (Dzsibuti), a Komore-szigetek és Réunion maradtak meg francia birtokban, de Párizs befolyása a 23 egykori francia gyarmat szinte mindegyikében erős maradt.

Az 1954 óta zajló algériai függetlenségi háborúnak az 1962. március 18-án kötött eviani egyezmény vetett véget. A háborúban egyik fél sem válogatott az eszközökben, így az mintegy másfél millió áldozatot követelt. A független Algériát 1962 nyarán közel egymillió feketelábúnak gúnyolt, túlnyomórészt már Algériában született francia telepes hagyta el. Az új Algéria viszonya szomszédjaihoz, Marokkóhoz és Tunéziához a kezdetektől fogva nem volt felhőtlen, főleg a marokkói határ rendezetlensége okozott gondokat. Az 1970-es évektől a volt Spanyol Szahara Rabat általi bekebelezése keltett feszültséget. A három ország egyesülése, a „Nagy Maghreb” megalakítása így végleg lekerült a napirendről.

Belgium egészen az 1950-es évek legvégéig kitartott gyarmatának, Belga-Kongónak a birtoklása mellett. Csak 1958-tól kezdték komolyan venni Brüsszelben a dekolonizációt. Akkor azonban teljes fordulattal a függetlenség mielőbbi megadása mellett döntöttek. Az előkészítetlen akció megbosszulta magát, az új állam, Leopodville-i (később Kinshasa-i, 1971-től 1997-ig Zaire) Kongó első miniszterelnökét, Patrice Lumumbát pár héttel a függetlenség elnyerése után katonai lázadás buktatta meg. Lumumbát 1961-ben meggyilkolták, az országon teljes káosz lett úrrá. A leggazdagabb tartomány, a színes- és nemesfémekben bővelkedő tartomány, Katanga Moise Csombe vezetésével kivált Kongóból. Az ENSZ csapatokat küldött az országba, ám a misszió csődöt mondott, akárcsak a már független afrikai országok, illetve az AESZ közvetítési kísérlete is. Csak Joseph-Desire Mobutu 1965-ös második puccsa után állt helyre az országban a nyugalom, ennek ára azonban a diktátor évtizedes, a Kelet és a Nyugat között egyensúlyozó nepotista uralma volt, ami végletesen elszegényítette az országot.

Fekete-Afrikában az 1960-as „függetlenségi láz” következtében megszűnt Francia Közösség helyébe 1961-ben a már teljesen független, de többségében Párizs jelentős anyagi támogatását élvező országok szövetsége, az Afrikai-Malgas Unió (*Union Africaine et Malgache*), majd ennek utódszervezete, az 1964-ben létrehozott Afrikai-Malgas Gazdasági Együtt-

működés Uniója (*Union Africaine et Malgache de Coopération Economique*) lépett, amelyet 1965-től Afrikai–Malgas Közösségnek (*Organisation Commune Africaine et Malgache*) hívtak.

Nkrumah meggyőződése volt, hogy az egykori gyarmatok egymagukban nem lesznek képesek gazdaságilag függetlenedni a volt anyaországoktól, így a neokolonializmus ellenszerét is a pánafrikanizmusban látta. Az afrikai országok önkéntes, mindenki számára előnyös föderációjában látta a jövőt. Az egyesüléshez Ghánát erős országgá akarta tenni, hazájában nem tűrte sem a regionalizmust, sem a tribalizmust. Miután Guinea 1958-ban a francia gyarmatok közül egyedüliként elvetette a Francia Közösségbe való belépést, és ennek következtében Franciaország minden kapcsolatot megszakított az országgal, visszavonta szakértőit, befagyasztotta a segélyeket, Nkrumah, igazi pánafrikanistaként, uniót hozott létre Ghána és Guinea között. Az unió 1960-ban egy újabb volt francia gyarmattal, Malival bővült ki. Nkrumah az egyesülést úgy méltatta, mint ami sikeres kísérlet lehet, elvezethet a teljes kontinentális egységhez. Az unióknak azonban nem sok gyakorlati jelentősége volt azon kívül, hogy a gazdag Ghána kölcsönt folyósított a szegény Guineának. Mali e politikai frigy előtt egy másik unió tagja is volt már, Francia-Szudán 1959-ben Szenegállal egyesült Mali Föderáció elnevezéssel, de a tengeri kijárárral nem rendelkező ország vezetője, Modibo Keita tartott a jóval fejlettebb Szenegál dominanciájától, és nem osztotta Senghor franciabarátságát sem, így az unió – mindössze két hónappal a függetlenség elnyerése után – felbomlott. Ugyancsak erre a sorsra jutott az 1959-ben alapított Száhel Benin Szövetség (*Conseil de l'Entente*), amely Elefántcsontpartot, Dahomey-t, Felső-Voltát és Nigert fogta össze. Ghána, Guinea és Mali államszövetsége, az „Afrikai Allamok Uniója” még papíron is csak 1963-ig tartott ki.

Nkrumah jelszavát: „Afrikának egyesülnie kell!” leginkább a tanganjikai Julius Nyerere próbálta meg pánafrikai alapokon megvalósítani. 1961-ben készen állt saját országa függetlenségének elodázására is, csak azért, hogy Kenyával és Ugandával egy időben nyerje azt el, ezzel is erősítve a kelet-afrikai sorsközösség érzését. Nkrumah az 1965-ös accrai csúcstalálkozón létre akarta hozni a független Afrika szövetségi kormányát. Afrika megosztottsága azonban már 1961-ben befejezett tény volt. Az akkor már független afrikai országok újsütetű vezetői csak abban értettek egyet, hogy „valamilyen egységre” szüksége van Afrikának, az egység tartalmáról és formájáról megosztottak a vélemények. A Ghána, illetve Nkrumah által vezetett ún. „Casablanca-csoport” a politikai unió elsődlegességére, a másik, az ún. „Monrovia-csoport” a gazdasági együttműködést erősítő összefogásokra helyezte a hangsúlyt. 1963-ra, az Afrikai Egységsszervezet megalapításának évére a Monrovia csoport álláspontja győzedelmeskedett.

Nemcsak az afrikai egység megteremtése bizonyult vágyálomnak, hanem az is, hogy az újonnan függetlenné vált országokat gyors ütem-

ben modernizálni lehet. Számos, a függetlenség kivívásában elévülhetetlen érdemeket szerzett vezetőn elhatalmasodtak diktatórikus hajlamaik, egypártrendszerrel és ellenlábasaikkal szemben kemény megtorlásokat vezettek be. Nkrumahot 1966-ban egyik külföldi útja idején katonai puccs buktatta meg. Ezután 1972-ben bekövetkezett haláláig guineai száműzetésben élt. A pánafricanizmus csillaga vele együtt tűnt sírba szállni, az 1970-es, 1980-as években a pánafricanizmusra csak mint történelmi relikviára tekintettek. Az 1974-ben, a tanzániai fővárosban, Dar-es-Salaamban Nyerere kezdeményezésére megtartott VI. Pánafrikai Kongresszus az 1945-ös manchesterinek csupán halvány árnyéka volt, a delegátusokat a bipoláris világrendhez való igazodási törekvések osztották két táborra, érdemi dialógusra így sor sem kerülhetett.

A pánafricanizmus lehanyaglása nem jelentette az egyesítési törekvések végét. 1981-ben Csád egyesült Líbiával, de ez az egyesülés ugyanolyan tiszavirág életűnek bizonyult, mint Líbia 1972-es Egyiptommal, majd két évvel később Tunéziával történt egyesülése. 1982-ben Szenegál és Gambia hoztak létre Szenegambia néven közös államot, ám ez az unió is felbomlott rövidesen. Líbia állandó veszélyt jelentett Csád függetlenségére. 1978 és 1987 között több alkalommal is csak a francia katonai beavatkozás mentette meg Csádot a Líbiával történő további egyesülésektől. A líbiai csapatok csupán 1994-ben, a Hágai Nemzetközi Bíróság döntése nyomán távoztak végleg Csádból.

Az afrikanizáció

Az afrikanizáció a kontinens gyarmati múltjával történő radikális szakítás leglátványosabb eszköze volt. Újraírták a térképeket, nem csupán az egyes országok neve változott meg, hanem a városoké is, a városok útjainak, tereinek elnevezése is. Tavak, folyók, hegyek kapták vissza régi afrikai nevüket, vagy az egyik afrikai elnevezés váltotta a másikat. Afrika legnagyobb folyója, a Kongó is többször cserélt nevet. Az afrikanizáció a Maghreb országokban arabizációt jelentett, ahol a francia nyelvi-kulturális befolyás elleni fellépés eszközévé vált. Afrika legnépesebb országában nigerizációt jelentett, ami már a szomszéd országokkal szembeni önmeghatározást is szolgálta. Az egykori Közép-Afrikai Császárságban Bokassa diktatúrájának leplezését szolgálta. Zaire-ban több szakaszban zajlott, végső formája a groteszk mobutizáció volt. A diktátor maga is a Sese Seko nevet használta 1972-től.

Afrika nem csupán politikai határait, hanem magát az államot is megörökölte a gyarmati múltból. Eltérő gyorsasággal és intenzitással, de minden afrikai országban lezajlott ezen államok apparátusainak afrikanizálása. Az állami apparátus, a közszolgálat afrikanizálása sehol sem volt egyszerű feladat. Tanganyikában például a háromezer főnyi főtisztviselői posztból 1960-ban mindössze 453-at töltöttek be afrikaiak.

Az egykori tanító, Nyerere több nyilvános beszédében is kifejtette, hogy nem fog „afrikanizálni az afrikanizációért”.

„Nem áll szándékomban – *mondta 1961 februárjában* – az ország jó kormányzását csupán az afrikanizáció kedvéért kockáztatni.”

Ez a gyakorlatban az európai orvosok és műszaki szakemberek mellett a közigazgatásban dolgozók megtartását is jelentette. Nyerere nacionalista pártja, a Tanganyikai Afrikai Nemzeti Unió (TANU) gyorsan duzzadó pártja – 1960-ra már több mint egymillió tagot számlált –, valamint a szakszervezetek azonnali afrikanizálást követeltek, ami így már a gyarmati éra utolsó éveiben elkezdődött. Ugyancsak a radikális nacionalisták győzelmét jelentette, hogy az afrikanizáció végrehajtása során nem az állampolgárság, hanem a bőrszín vált döntő szemponttá. Először az ország 58 közigazgatási kerületének hivatalnokait cserélték le afrikaiakra (korábban 53 kerület vezetője európai volt), majd a minisztériumok és egyéb központi kormánysszervek következtek. Külön afrikanizációs bizottság alakult. Az afrikanizáció gyors lefolyása mégsem ennek, mint inkább annak a ténynek volt köszönhető, hogy az európaiak egyre nagyobb számban hagyták el az országot. 1965-re az addigra 5900 főre duzzadt köztisztviselői kar már kétharmad részt meghaladóan afrikaiakból állt.

Az afrikanizációt mindenhol siettette az európaiak tömeges elvándorlása a függetlenségüket elnyert országokból. 1960-ban még 5,5 millió európai élt a kontinensen, Algériától Dél-Afrikáig, az akkori afrikai összlakosság akkor mintegy 3 százaléka. Jelentős hányaduk, 1,8 milliónyian Francia Észak-Afrika három országában települt le. Másik nagy koncentrációjuk Dél-Afrikában volt, ahol ekkor 3 milliónyian tartoztak az európaiak kiváltságos rétegéhez. A fennmaradó 700–800 ezer európai a kontinensen elszórva, az egyes gyarmatokon egymástól nagyon eltérő arányban élt. A trópusi Afrikában Dél-Rhodesia vonzotta messze a legtöbb európai bevándorlót, számuk 1960-ban 220 ezerre, az összlakosság majdnem 6 százalékára rúgott.

Dél-Rhodesia után a legnagyobb európai népességgel Angola rendelkezett, 1960-ban megközelítőleg 200 ezerrel, s ez a létszám – rendhagyó módon – megduplázódott a hetvenes évek elejére. Mozambik, a másik portugál telepes-gyarmat ugyanerre az időre 200 ezer fehér telepest vonzott. A portugál gyarmatosítás anakronisztikus jellegéről beszédes szám tanúskodik, 1970 és 1974 között, a gyarmati éra legutolsó éveiben még több mint 100 ezer új portugál telepes érkezett Afrikába.

1960-ban Szenegálban 38 ezren, Kenyában 65 ezren, Észak-Rhodesiában 61 ezren, Belga Kongóban 100 ezren, Madagaszkáron 60 ezren voltak az „európai kisebbség” tagjai. Ezen kívül még Délnyugat-Afrikában, a mai Namíbiában éltek jelentősebb számban fehérek, Fekete-Afrika más országaiban elenyésző volt a számuk. Angolában és Mo-

zambikban az algériaihoz hasonló méretű exodusra került sor 1975-ben. A távozó telepesek minden mozdíthatót magukkal vittek.

A dekolonizáció révén hatalomra került afrikai nacionalista pártok főleg az 1950-es évektől kezdődően gyors növekedésnek indult városokban számíthattak támogatásra. A vidékről érkezőket a mesterségesen magasán tartott városi bérek vonzották. 1960-ban Afrikában csupán Kairó, Alexandria és Johannesburg népessége haladta meg az egymillió főt, Lagosnak 360 ezer, Leopoldville-nek 420 ezer lakosa volt. Három és fél évtizeddel később Kairó lakossága 12 millióra, Lagosé 6 millióra, Kinshasáé pedig 4 millióra duzzadt, és a városok növekedésének aránya a kontinens más részein is hasonló volt. A városokba áramló, elsősorban fiatal, az átlagnál jobban iskolázott réteg saját felemelkedését kizárólag a dekolonizációtól, a fehérek által betöltött posztok elfoglalásától és az elképzelések szerint a gyarmati kizsákmányolás megszűnésével együtt járó gazdasági fellendüléstől várta. Az újonnan érkezettek mellett a városi hivatalnokréteg volt a nacionalizmus másik fontos támasza. Mivel a szavazati jogot minden felnőtt lakos megkapta, a Fekete-Afrika sok országában fontos gazdasági szerepet betöltő nők támogatása sem volt elhanyagolható. A függetlenség elnyerése után rendezett első választáson a nacionalista pártok a városi szavazatok nagy, néhány esetben (Ghána, Tanganyika) túlnyomó többségét kapták meg.

Az afrikanizáció legnagyobb akadályát szerte a kontinensen a képzett afrikaiak hiánya jelentette. A folyamat legtermészetesebb lefolyása lett volna, ha az iskolákból, egyetemekről kikerülő képzett fiatalokkal váltják fel az európai állami hivatalnokokat. Erre azonban a gyarmati korszakban sehol sem készültek fel. 1950-ben a 33 milliós Nigériában 971 ezer gyermek vett részt az elemi oktatásban, de csupán 27 ezren ültek a középiskolák padjaiban. A 16 milliós Etiópiában ez a szám 55 ezer, illetve 1,1 ezer, a 11 milliós Belga Kongóban 895 ezer, illetve 2,8 ezer, a 6 milliós Kenyában 365 ezer, illetve 7,1 ezer volt. Még szomorúbb volt a helyzet a főiskolákon és egyetemeken tanulók számát illetően. Etiópiának 1955-ben mindössze 345 egyetemi hallgatója volt, Belga Kongónak 1954-ben 156. 1950-ben Szudánban a 9,3 millió lakosra csak 388, Ghánában a 4,5 millió lakosra csak 208 hallgató jutott. Az 1960-as évek elejére a hallgatói létszámok megtöbbszöröződtek – Szudán (1960): 1375, Brazzaville-i Kongó (1961): 1256, Ghána (1960): 1303, Nigéria (1938): 61, (1959): 4065, (1964): 7000 – de ezek a számok még ekkor is túlságosan alacsonyak voltak ahhoz, hogy az afrikanizáció rövidtávon a gyarmati korszakból megörökölt kinevezési gyakorlattal végrehajtható lett volna. A megoldás politikailag egyetlen kivitelezhető módja az új afrikai államok hivatalnoki karának a rendelkezésre álló afrikai munkaerőhöz való hozzáigazítása volt. A megfelelő képzettség nélküli kinevezések kikövezték az útját a pusztán politikai vagy etnikai alapon történő hivatal-osztogatásoknak, amely a politikai korrupciónak, az államapparátus diszfunkciónak és a belső etnikai konfliktusoknak a felerősödésében bosszulta meg magát.

Az afrikai nacionalista pártok az államról alkotott előképüket nem a gyarmati közigazgatás féloldalas, a költséghatékonyság elvének megfelelően kialakított modelljében keresték, még csak nem is az alapvetően mezőgazdasági társadalmak – ahová Fekete-Afrika országai függetlenségük elnyerésekor az egyetlen Dél-Afrika kivételével egytől-egyig tartoztak – gyengén kiépített, minimális államában, hanem a 20. század második felének modern nemzetállamaiban. Különösen a szocialista államoknak az állami iparfejlesztési terveihez igazított terebélyes bürokratikus apparátusa volt vonzó számukra. Az afrikai nacionalisták meggyőződése szerint a gyarmatosítás visszavetette országaikat a fejlődésben. Gyors, gyakorta még számukra is váratlanul gyors politikai sikereik a társadalmi lét más területein is nagy várakozásokat gerjesztettek. A második világháború utáni évtizedeknek Afrika számára kedvező gazdasági klímájában megnövelt államapparátust a függetlenség elnyerése után még tovább duzzasztották. A gazdasági racionalitáshoz ennek már nem volt köze, elsősorban az etnikai alapokon nyugvó klientúra-építést szolgálta.

Az afrikai államok a függetlenségbe szegényen léptek át (de nem a legszegényebben, hiszen Ázsia, főként Dél-Ázsia akkor még Afrikánál jóval szegényebb volt), az állam erőteljes továbbépítéséhez nem rendelkeztek elegendő belső forrással, külföldi hitelek felvétele vált szükségessé. A kevés meglévő forrást az új államok és azok elsődleges reprezentációs terepéül szolgáló fővárosok elszívták a vidék elől. Az így keletkezett újabb, s ismét csak elsősorban etnikai köntösben jelentkező konfliktusok kezelésére az állami erőszakszervezetek megerősítésére volt szükség. A függetlenségüket elnyerő államok kezdetben befelé erősek voltak, keményen felléptek a tribalizmus, a regionalizmus s minden partikuláris, centrifugális hatást kiváltó erő ellen. A külvilággal, elsősorban volt gyarmattartóikkal szemben viszont gyengének bizonyultak, érdekeik érvényesítésével nem sok sikerrel próbálkozhattak. „Belső” felpuhulásuk (amit sok szakember a kudarcba fulladt modernizációs kísérletekkel hoz összefüggésbe), sőt, egész állami struktúrák ideiglenes vagy tartós leépülése, mint ahogy az Szomáliában, Libériában vagy Zairében történt, csak a 20. század utolsó két évtizedének fejleménye.

Az Afrikai Egységszervezet

Az 1963. május 25-én Etiópia fővárosában, Addisz Abebában megalakult Afrikai Egységszervezet (AESZ) nem kontinentális föderációként, hanem az Amerikai Államok Szervezetének mintájára, szuverén államok szervezeteként jött létre. Tagja lett Afrika minden független állama, csupán Dél-Afrika előtt volt zárva a szervezet az 1994-es többségi uralom bevezetéséig. Marokkó 1985-ben Nyugat-Szahara függetlenségi mozgalmának elismerése miatt kilépett a szervezetből. Az Afrikai Egy-

ségszervezet nem az egyes államok fölött álló szervezet lett tehát, alapítói szigorúan ügyeltek arra, hogy az egyes afrikai országok belügyeibe történő beavatkozást elkerüljék. Legfőbb szerve az évenként ülésező Állam- és Kormányfők Gyűlése lett. A sürgős ügyekért az évente legalább kétszer összeülő, külügyminiszterekből vagy a megfelelő ágazati miniszterekből álló Miniszterek Tanácsa felelt. Egyetlen állandó szerve volt, a Főtitkárság, élén választott főtitkárral. Az AESZ az államok közötti konzultatív szervezet szerepét töltötte be, határozatainak végrehajtása az egyes tagállamokra nézve nem voltak kötelező jellegűek, azok betartását nem kényszeríthette ki erővel, de ilyen erővel nem is rendelkezett. Az Afrikai Egységszervezet Chartája harmadik paragrafusának első pontja az összes afrikai állam egyenlő szuverenitásának elvét, a második az egyes országok belügyeibe való beavatkozás tilalmát, a harmadik pont pedig az országok fennálló területi integritásának és szuverenitásának tiszteletben tartását mondta ki. A következő pont a konfliktusok békés megoldását írta elő, tárgyalások, közvetítés és döntőbíráskodás útján.

Az afrikai állam- és kormányfők 1964 júliusában, Kairóban tartott csúcstalálkozóján az afrikai Egységszervezet 16. számú határozatában az aláírók elkötelezték magukat a függetlenség kivívásának pillanatában egymás között fennálló határok megváltoztathatatlansága mellett. Ez annak a felismerése volt, hogy a mindenekelőtt etnikailag igazságtalan határok megváltoztatása olyan láncreakciót váltana ki, ami vérbe boríthatná az egész kontinenst, és elterelné a figyelmet és az energiákat az Afrika előtt álló egyéb súlyos problémákról. E határozat 1993-ig, Eritrea függetlenné válásáig változatlan formában maradt érvényben, s az etióp-eritreai megállapodás a függetlenségi népszavazásról azóta sem váltotta ki a félt reakciót, annak ellenére, hogy a konfliktusokat egyáltalán nem mindig sikerült feloldani. Az egyes afrikai országok közötti határkonfliktusok az AESZ megalakulása utáni négy évtizedben sem az ENSZ, sem az egyes nagyhatalmak beavatkozását nem igényelték, sőt, mivel az Afrikai Egységszervezet volt a világ egyetlen regionális szervezete, amely az ENSZ részéről felhatalmazással bírt a térség békéjének és biztonságának megőrzésére, a szervezeten belüli válságkezelés miatt a kérdések sem a Biztonsági Tanács, sem az ENSZ Közgyűlés napirendjére nem kerültek.

Határvitái Afrikában több, egymással szomszédos országnak is voltak. Szomália és Kenya között 1963-ban, Szomália és Etiópia között 1963-ban és az 1977–1978-as ogadeni háború idején, Kongó és Zaire között 1970-ben, Guinea és Szenegál, valamint Guinea és Elefántcsontpart között 1970-ben és 1976-ban, Uganda és Tanzánia között 1972-ben és 1978–1979-ben, Szenegál és Gambia között 1974-ben, Felső-Volta és Mali között 1974–1975-ben, Zaire és Angola között 1975–1976-ban, Kenya és Uganda között 1976-ban, Togo és Benin között ugyancsak 1976-ban, Dél-Afrika és Namíbia között 1990–1994-ben (Walvis Bay), vala-

mint Etiópia és Eritrea között 1993 után. Afrika szarvát leszámítva ezek a konfliktusok alacsony intenzitásúak voltak. Ennek az a magyarázata, hogy a kontinens egyetlen irredenta államának Szomália számít, az összes szomáli törzs által lakott terület egyesítésére való törekvéssel (ami soha nem volt összetartozó államterület). Leszámítva a namíbiai tengerparton fekvő és az ország egyetlen jó természetes kikötőjét jelentő Walvis Bay feletti vitát a Dél-afrikai Köztársaság és Namíbia között, az összes többi határkonfliktusban az etnikai jelleg dominált. Földünk más régióitól eltérően a határkonfliktusok Afrikában nem vezettek sem a gyenge állami struktúrák, sem az érintett országokon belüli politikai kohézió megerősödéséhez.

A hidegháború évtizedeiben sajtóságtos nagyhatalmi munkamegosztás érvényesült Afrikának a Szaharától délre fekvő térségében. A Nyugat érdekeit szinte kizárólag Franciaország képviselte a térségben. A francia befolyás legfontosabb elemévé Afrikában a frank-övezet vált. 13 ország kötötte valutáját a francia frankhoz, rögzített árfolyamon, szabad átváltással. Pénztartalékaikat francia frankban tartották, s minden szempontból a francia pénzüpiachoz kötődtek. A külkereskedelmüket is túlnyomórészt a volt anyaországgal lebonyolító országok számára a frank-övezethez való tartozás komoly gazdasági előnyöket hozott, mert Franciaország – az egykori gyarmatosító hatalmak közül egyedülként – áldozni is hajlandó volt az aktív Afrika-politika fenntartásáért.

E politika jegyében az Afrikai-Malgas Közösség a hatvanas évek közepén az Afrikai Egységsszervezet alternatívájává próbált válni, és 1974-ben bekövetkezett felbomlásáig igyekezett kétségbe vonni, hogy az Afrikai Egységsszervezet a kontinens egyetlen átfogó politikai szervezete. A közösség gyakran hívta fel magára a figyelmet kezdeményezéseivel. Az Afrikai Egységsszervezet 1965-ös accrai csúcskonferenciáját számos tagországa bojkottálta, s több esetben is megakadályozta „egyres imperialista országok” elítélését az AESZ fórumain. A frankofon Afrika az 1970-es, 1980-as években tovább bővült az egykori belga (Zaire, Ruanda, Burundi), spanyol (Egyenlítői Guinea), sőt két volt angol gyarmattal is, Mauritius-szal és a Seychelle-szigetekkel, ahol a lakosság az angolok előtti gyarmatosítók, a franciák nyelvét is beszéli. Azonban az 1990-es években a francia szerepvállalás, a *precaree* és a frankofónia visszaszorulásával az afrikai frankofon államok politikájában is fordulat állt be. Ezzel párhuzamosan a nagyhatalmi szembenállás megszűnésének és a Dél-afrikai Köztársaságban lezajlott alapvető változásoknak köszönhetően az erőviszonyok átrendeződtek. Az a tény, hogy az Afrikai Egységsszervezet semmilyen gyakorlati szerepet nem volt képes betölteni az apartheid rendszer felszámolásában, felhívta a figyelmet arra, hogy az AESZ alapvető megújításra szorul.

Az 1999 szeptemberében a líbiai Sirte-ben rendezett rendkívüli csúcstalálkozón az Afrikai Egységsszervezet a vendéglátó ország vezetője, Moamer Kadhafi kezdeményezésére gyorsított cselekvési programot fo-

gadott el. A Sirte-i Nyilatkozat meghirdette az Afrikai Unió, az Afrikai Központi Bank, az Afrikai Monetáris Unió, az Afrikai Központi Bíróság és mindene fölött a Pánafrikai Parlament létrehozásának programját. A 2000 júliusában a togói fővárosban, Loméban megtartott soros csúcsertekezlet azonban még semmilyen érdemi előrelépést nem hozott. Lomé szenzációja egy neves afrikai személyiségek által előkészített jelentés volt, amely nagy összegű jóvátételt követelt Ruanda számára az ENSZ Biztonsági Tanácsától, az USA és Franciaország kormányától, amiért azok 1994-ben elmulasztottak beavatkozni Ruandában. Ez volt az első és egyben utolsó eset, hogy az Afrikai Egységszervezet egyik tagállama érdekében ilyen magas szinten interveniált. Csak két évvel később, 2002. július 8-án a Durban-i csúcstalálkozón született meg az Európai Unió mintájára alapított Afrikai Unió, és szűnt meg küldetését betöltve az Afrikai Egységszervezet. Az AU-nak 53 tagállama van, Marokkón kívül Afrika összes állama.

Etnikai konfliktusok

A nacionalizmus és a „nemzetállami” ideológiák hordozói formálisan Fekete-Afrikában is azok az 1920-as évektől kezdve sorra alakult politikai pártok, amelyek a második világháború után mindinkább „nemzeti” irányzatot képviseltek. Ezek a nacionalista pártok alapszabályaikban, szervezeti felépítésükben az európai mintákat követték, soraik a „nemzet”, azaz az adott ország összes polgára előtt nyitva álltak. Tagságuk országoként változóan a több tíz-, vagy százezres, esetenként a milliós nagyságrendet is elérte. Általános volt a várakozás, hogy ezek a politikai pártok hatalomra kerülésük után az afrikai társadalmakat modernizálni fogják, a sorra függetlenséget elnyerő országok nemzetállaminak kikiáltott kereteit nemzeti tartalommal töltik meg. A kötelező optimizmus e felülről végrehajtott nemzetépítés és modernizálás eredményességével kapcsolatosan azonban először a politikai paletta jobb, majd annak bal oldalán is eltűnt, helyet adva az afrikai nemzetállamiság megteremthetősége iránti kételyeknek, leggyakrabban az afrikai „blokkolt demokráciák” összefüggésében, rámutatva a „konfliktusképes csoportok”, azaz magától az államtól, a patrónusi-, vagy klientúra-rendszerből független középrétegek hiányára.

Az egyes országok irányítása ugyanis valójában nem az uralkodó pártok, sokkal inkább a „stratégiai csoportot” alkotó ún. „államosztály”, néhány vezető politikus, hivatalnok, katonatiszt és a gazdaságot ellenőrző személyek szűk körének privilégiuma. Ezzel magyarázható, hogy a hatalom átörökíthető e szűk körön belül. Még a kontinensen a közelmúltig oly gyakori katonai puccsok is elsősorban ezen elitek belső átrendeződésének megnyilvánulásai voltak. Csak kevés fekete-afrikai ország – mint Nigéria, Dél-Afrika, Kenya vagy Zimbabwe – képes az ural-

kode elitekkel szembeni demokratikus alternatívákat nyújtani. A bevett gyakorlat az ellenzék vezetőinek kooptálása az államosztályba, vagy másik végletként etnikai, regionális vagy vallási alapon történő megosztással soraik gyengítése, esetleg a kényszeremigráció vagy a fizikai megsemmisítés eszközeivel teljes kikapcsolásuk a politikai életből.

A politikai pártok tehát csak másodlagos szerepet játszottak Afrikában a nemzeteszmék megfogalmazásának és érvényre juttatásának folyamatában. Ezt a funkciót (Dél-Afrika kivételével) inkább az egyes országok államgépezetét kezükben tartó államosztályok gyakorolják. Maga az állam azonban tartós válságban van Afrikában. Ennek okai összetettek, szerepet játszanak benne az etnikai konfliktusok, a gazdasági elmaradottság konzerválódása és nem utolsósorban a nemzetállamok szerepének leértékelődése, sőt, megkérdőjeleződése a globalizáció révén.

Az egykori gyarmati határok között megteremtteni szándékozott nemzeti integráció s így a valódi nemzetállami fejlődés hatékony megvalósulásának egyik legfőbb akadálya Afrikában az etnikai konfliktusok kiéleződése, amellyel szemben az Afrikai Egységsszervezet fennállásának évtizedei alatt nem volt képes hatékonyan fellépni. Az etnikai nacionalizmus gyakorta a törzsi hovatartozást minden más identitás fölé helyező tribalizmus formájában jelentkezik. Ezek a konfliktusok az esetek többségében rendkívül erőszakos formában nyilvánultak meg, mint például az 1967–1970-ben vívott biafrai háború Nigériában az ország délkeleti, olajban gazdag részén lakó ibók és a központi kormány nevében fellépő északi hauszák között. A központi kormányhoz egyébként némi ingadozás után az ugyancsak déli jorubák is csatlakoztak. A háború áldozatainak számát 1–3 millióra becsülik, további 3 milliónyian váltak otthontalanná, illetve menekültek el.

Dél-Szudánban a függetlenség elnyerése óta kisebb megszakításokkal zajló háború olyan etnikai konfliktus, amelyet átfed a vallási megosztottság is. Burundiban, 1972–1973-ban a „szelektív népirtás” során a tuszik minden hutu írástudót, az értelmiségiektől az iskoláskorúakig – 100 és 250 ezer közötti tömeget – gyilkoltak le. A szomszédos Ruandában már 1963-ban 15–20 ezer tuszi áldozatot követelt a hutuk tisztogató akciója, ám 1994-ben az országban mindössze száz nap alatt 800 ezer tuszit és mérsékeltnek tartott hutut mészároltak le a holocaust óta legnagyobb népirtásban. A Kongói Demokratikus Köztársaságban, a korábbi Zairében az 1998-tól kibontakozó konfliktusban, amit „Afrika első világháborújának” kereszteltek el, fél évtized alatt több mint három milliónyian veszítették életüket. Féltucat afrikai ország avatkozott be Kongóban, elsősorban saját érdekeit keresve, az AESZ azonban itt is csődöt mondott.

Afrikában az egyes etnikai csoportok messze nem minden esetben különíthetőek el egyértelműen egymástól. A származás, a vallás, a kultúra, a nyelv és a közös történelmi múlt, tapasztalat – mind-mind önállóan is alkalmas arra, hogy az öndefiníció alapjául szolgáljon, s ebben a

minőségében a más elemekre épülő etnikai öndefiníciókkal szemben versenyre keljen. Ezt az ellentmondást az etnikai nacionalizmus azzal próbálja meg feloldani, hogy kizárja, marginalizálja, vagy megpróbálja erőszakkal asszimilálni azokat, akik nem tagjai az adott etnikai közösségnek. Mivel az etnikai csoportok – különösen Afrikában – az esetek túlnyomó többségében földrajzilag egymással keverten léteznek, az etnikai nacionalizmus azon törekvése, hogy „tisztá” etnikai viszonyokat teremtsen, nem csupán megosztó, hanem törvényszerűen vezet agresszióhoz, expanzióhoz, elnyomáshoz, szélsőséges esetekben akár etnikai tisztogatáshoz, genocídiumhoz is.

Az afrikai nacionalizmus azonban alapvetően nem a Kongóban, Ruandában és Burundiban tapasztalt agresszív formában jelentkezik. Az egyes afrikai országok kormányzatai által propagált „nemzeti” ideológiák általában jóval szelídebbek, mint a szenegáli demokratikus szocializmus, a tanzániai „ujama”, a kenyai „harambee”, vagy a „zambiai humanizmus”. Az afrikai nacionalizmusok a második világháború után több-kevesebb kivétellel a szocializmussal vállaltak egészen a 20. század utolsó évtizedéig szellemi közösséget. Az „afrikai szocializmus” azonban napjainkra sem veszítette el ideológiai vonzerejét olyan mértékben, mint Afrikán kívül. Sőt, a kontinens általános marginalizálódása miatt a nyolcvanas évektől végrehajtott strukturális alkalmazkodási programok súlyos társadalmi következményei, valamint az a tény, hogy a kontinens problémái iránt a nyugat-európai szociáldemokrata pártok mutatták a legnagyobb affinitást, a szocializmust a mai napig életképes alternatívává teszik. A közösség individualizmussal szembeni elsőbbségének elfogadása Afrika olyan sajátossága, amire az afrikai nacionalizmusok képviselői is büszkén hivatkoznak.

Egy másik fogalom, amellyel az afrikai nacionalizmus összefonódott, a „developmentalizmus”, amelyet mindenki a zászlajára tűzött, és sok afrikai ország próbált a gyakorlatba is átültetni. Ezt az összefonódást a dekolonizációt kísérő általános eufória tette lehetővé, ami az állam egyéb funkciói mellett, polgárainak jólétet teremteni ígért. Ám a poszt-kolonialista afrikai államok kevés kivétellel képtelenek voltak a developmentalizmus révén a részben saját maguk által gerjesztett várakozásoknak megfelelni. A gazdasági növekedés elmaradása, az elszegényedés és az abból fakadó további súlyos társadalmi problémák felerősödése Afrikában gyakorta vezetett nem csupán az államot vezető elit-csoport, hanem magának az államnak a legitimációs válságához, vagy legalábbis az állam struktúráinak „felpuhulásához” is. Ezt az utat Nigéria, és emellett igen sok más ország is bejárta. Általános következménye a nem-etnikai nemzeti identitások válsága lett. Az elefántcsontparti, nigériai, kenyai, stb. „nemzet” létrejöttét és létezését ma kevesebben vallják, mint valaha. Ez azonban nem járt együtt az etnikai alapon álló „nemzetek” létrehozása iránti igények felerősödésével, az Afrika legnépesebb államát lakó jorubák, ibók, hauszák nem váltak „nemzetté a

nemzetben”. A többirányú etnikai lojalitás az „egy állam egy nemzet” elvet a kontinens legtöbb országában nem engedi érvényre jutni. Ugyanakkor lényeges különbség mutatkozik a destruktív törzsi–etnikai és a konstruktív regionális–kulturális identitások között.

A kereszténység és az iszlám térnyerése

A 20. századi Afrikában a fiatalok, a szegények és a nők felé fordulás magyarázza a kereszténység gyors térnyerését. Az első világháború előtti 7 milliónyi keresztény hívó száma 1930-ra 16 millióra, 1950-re 34 millióra, az 1970-es évek közepére 55 millióra, 1990-re pedig majdnem 200 millióra nőtt a kontinensen. A leggyorsabb növekedést Kenya, Zimbabwe és a szudáni régió déli övezete – Szenegáltól Etiópiáig – produkálta. A számok eléggé megbízhatatlanok, mivel igen nagy a különböző keresztény egyházak száma, amelyek maguk is külön szervezeteket, missziókat tartanak fenn, emellett a 20. században megnőtt a független afrikai ún. „etióp” egyházak száma és befolyása is. Csak Zairében 1300 ilyen egyházat alapítottak 1960 és 1985 között. Dél-Afrikában, Afrika egyik leginkább keresztény országában az ilyen egyházak hívei teszik ki az összes keresztény hívők számának egynegyedét, a fekete lakosság körében ez az arány egyharmadnyi és mind a „bevett” keresztény felekezetek, mind a hagyományos afrikai természetvallások híveinek rovására követőik száma a közelmúltig gyors ütemben bővült. Ennek magyarázata lehet az, hogy a második világháború utáni években a keresztény egyházakat a gyarmatosítókkal azonosították, ez a stigma azonban az utóbbi évtizedek folyamán fokozatosan eltűnt. A gyorsan növekvő afrikai városokban a körülmények a vallás új formáinak megjelenéséhez vezettek. A vidékről beáramlók rendkívül nagy tömege magával hozta törzsének, népének hitvilágát is, ami a keresztény közösségekre sem maradtak hatás nélkül. Különböző, gyakran csak egyetlen etnikum körében fellelhető, szinkretikus keresztény, vagy fél-keresztény egyházak születtek.

Az elmúlt négy évtizedben a missziók jelentős hányadát átvették a helyi egyházak, ám jelentőségük mégsem csökkent. A mai afrikai missziók elméletben és gyakorlatban egyaránt messze kerültek 19. századi elődeiktől. A változás Albert Schweitzer korában kezdődött, aki rövid megszakításokkal 1913-tól haláláig, 1965-ig a gaboni Lambaréné missziós állomást vezette, és mai utódai sokkal inkább az afrikai kulturális örökség őrzői, semmint rombolói. A katolikus és a protestáns egyházak egyaránt végrehajtották a missziókon kívül a teljes afrikanizációt. A protestánsok után a katolikusok is feladták ellenségességüket az afrikai nyelvek és szokások iránt. Mivel a katolikusoktól eltérően a protestáns egyházak gyakorta osztották fel egymás között a térítő tevékenység területeit, kialakultak és megmaradtak az etnikai–nyelvi határoknak

megfelelő elhatárolódások közöttük. A missziós tevékenység Afrikában összefonódott a tanítással és orvosi segítségnyújtással. A térítések és a nagy népességszaporulat miatt a fekete-afrikai keresztény közösségek a legdinamikusabban növekvők Földünkön. Afrika egyre számosabb fekete püspököt, érseket, s 1993-ra már 16 bíborost adott, akik közül egyesek neve már mint a pápaválasztáson esélyesé is felmerült.

A keresztény egyházat és híveit számos afrikai országban érték támadások. Zairében Mobutu rezsimje 1973-tól nekilátott a „forradalom radikalizálásának”, ami nem jelentett mást, mint áttérést az „autentizmusról” a „mobutizmusra”. Már az autentizmusnak is volt keresztényellenes éle, az európai kereszt- (zsidó) nevek és az európai öltözet tiltása mellett a kereszténység Mobutu szemében ugyancsak a nemkívánatos gyarmati örökséghez sorolódott, ám a mobutizmus a vallás igényével lépett fel. Mobutut hívei prófétaként emlegették, olyan tiszteletet követeltek a számára, mint amelyet a római pápa élvez, a kereszt helyére a „megváltó” Mobutu képét rakatták. A diktátor kísérlete a keresztény egyházak befolyásának megtörésére kudarcot vallott, az 1990-es évekre ellenzékének jelentős része egyházi háttérrel indult a mobutizmus felszámolására.

Ugandában Idi Amin diktatúrája hozott a főleg katolikus déli országrész számára vallási üldöztetést és repressziókat. Angolában a marxista rendszer az 1975 utáni években mindenféle vallás befolyása ellen harcot hirdetett, ám a 20. század végére itt is gyökeresen megváltozott minden. Dél-Afrikában az egyházak 1948 után együttműködtek a fajüldöző rezsimmel, majd az apartheid-ellenes mozgalom élére álltak. Desmond Tutu, aki Johannesburg püspökeként, Fokváros érsekeként és a dél-afrikai anglikán egyház fejeként egyaránt az első afrikai volt e posztokon, erőszakmentességet hirdető harcával 1984-ben a Nobel-békedíjat is elnyerte. Nigériában az 1980-as, 1990-es években számos véres összeütközésre került sor keresztények és muzulmánok között, főként az ország északi vidékein. Elsősorban Nigériában, de egész Nyugat-Afrikában is tartani lehet egy keresztény-iszlám vallásháború kirobbanásától, ami a biafrai háború borzalmaival idézhetné fel újra.

A kereszténységgel szemben az iszlám sok szempontból előnyösebb pozíciókra tett szert a 20. századi Afrikában. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a térítést nem misszionáriusok, hanem maguk az afrikaiak végezték, akik nem különültek el, hanem maguk is részévé váltak a térítendő közösségnek. Sok afrikai hagyomány, a mágia, a többnejűség, a közösség feltétlen elsőbbsége az egyénnel szemben könnyebben illeszthető az iszlámhoz, mint a kereszténységhez, így muzulmánná válni nem jelentett akkora törést a kulturális tradíciókban, mint a kereszténység felvétele. Emellett egészen a közelmúltig az iszlámnak megvolt az az előnye is, hogy a kereszténységtől eltérően nem azonosították a gyarmatosítókkal. Nem véletlen, hogy az iszlám éppen a kereszténységgel szembeni fenntartások évtizedeiben tudta gyorsabban növelni híveit

számát, mára azonban ez az előny eltűnt, s a „fekete iszlámmal” kapcsolatos félelmek sem igazolódtak be. Az iszlám déli határa minden esetre nem tudott lényegesen előrenyomulni Afrikában az utóbbi száz év alatt. Az iszlám világszerte 1,3 milliárdra becsült követőiből mintegy 200 millió élt az ezredfordulón Fekete-Afrikában. A legtöbben, 60 milliónyian Nigériában, amely a nyolcadik a moszlim lakosságú országok sorában. Etiópiában 29, Szudánban 22, Tanzániában 13, Maliban 10, Szenegálban 9, Nigerben 8, Szomáliában 7, Guineában és Burkina Fasóban 6, a Kongói Demokratikus Köztársaságban 5, Elefántcsontparton, Csádban és Kamerunban 4–4 millióra becsülték ugyanekkor az iszlám vallás híveinek számát. Észak-Afrikán kívül, ahol a lakosság túlnyomó többsége muzulmán, Mauritánia, Szenegál, Gambia, Dzsibuti és Szomália lakosságának is több mint 90 százaléka vallja magát e vallás hívének.

A keresztény–muzulmán szembenállás legfontosabb terepévé az utóbbi évtizedekben Nigéria vált. Az első kísérletek az iszlám törvénykezés, a sharia bevezetésére Észak-Nigériában az 1970-es évek végén történtek. Az 1980-as, 1990-es évtizedekben a régió fővárosa, Kano számos, sok ezernyi áldozatot követelő zavargás színterévé vált. A városi szegénynegyedek bőséges utánpótlást biztosítottak a Líbia és Irán által is támogatott fundamentalizmusnak. 1982 októberében például egy keresztény templom renoválása adott okot a hauszák és jorubák közötti összecsapásra. Az etnikai és vallási hovatartozás kérdése azóta egymással szorosan összefonódva vált a nigériai politika alapelemévé. A sharia körüli politikai csatározások kettéosztották az országot, az északi fuláni és hausza képviselők támogatták, míg a jorubák és ibók által dominált déli és középső országrész politikusai vehemensen elleneztek. Különösen az 1983 decemberében, a függetlenség elnyerését követő korszak ötödik katonai puccsa által hatalomra került Buhari tábornok kedvezményezte nyíltan az iszlám Északot. Nigéria belépett az Iszlám Konferencia Szervezetébe, noha lakosságának csak valamivel kevesebb, mint fele muzulmán, s újra felvetődött az iszlám törvénykezés szövetségi állami szintű bevezetése. Erre a mai napig nem került sor, ám Nigéria 36 szövetségi államából a sokotói fellebbviteli bíróság hatáskörében lévők a shariát alkalmazzák, pedig ennek alkotmányos alapjai nem teljesen tisztázottak. 1999 óta ezekben az államokban bevezették a házasságtörést megtorló megkövezést, a végtag amputációt a lopásért és a korbácsolást alkoholos italok fogyasztásáért. „Hisba bizottságok” (vallási rendőrség) jöttek létre az előírások betartatására.

A vallási és etnikai hovatartozás legerősebb átfedése Szudánban figyelhető meg, ahol a muzulmán arabok és elarabosodott núbiaiak a lakosság három negyedét adják, míg a nilota és szudáni néger népek túlnyomórészt keresztények, illetve animisták. Afrika más országaitól eltérően itt az etnikai, vallási határok egyértelműek, Szudán kilenc régiójából Bahr el Ghazel és az Egyenlítői Tartomány azok, amelyeket nem az arabul beszélő muzulmánok laknak. A déli szeparatizmus az ország

1956-ban elnyert függetlensége óta a szudáni belpolitika meghatározó eleme. Az ekkor kirobbant fegyveres harc, az „anya–anya” (méreg) lázadás 1969-ben a déli régió autonómiájának Karthum általi elismeréséhez vezetett, a béke azonban soha sem köszöntött be. Földünk legrégebben vívott polgárháborújának mai, legújabb fázisa 1983-ban az egész Szudánban bevezetett iszlám törvénykezés miatt kezdődött, s a becslések szerint az utóbbi 18 évben legalább 2 millió áldozatot követelt. A keresztény egyházak a muzulmán milíciákat emberrablással és rabszolga-kereskedelemmel vádolják. A legerősebb déli fegyveres csoport, a John Garang ezredes által vezetett Szudáni Népi Felszabadító Hadsereg túlnyomórészt a nílusi nyelvcsaládba tartozó 3 milliós dinka népességből verbuválja a harcosait. Mivel dinkák Etiópia nyugati határvidékén is élnek, a konfliktus időről-időre szudáni–etióp összeütközéshez is vezet. A keresztény déliek sokszázezres menekült-tömegét befogadó táborok is jórészt Etiópiában, de Kenyában és Ugandában is megtalálhatók.

Afrika válsága

Afrika csak a második világháború éveire érte el az évi egy százalékos demográfiai növekedést. 1950 körül az afrikai népességszám azután mindenütt gyors növekedésnek indult, a termékenységi mutatók jelentős emelkedésének s ezzel párhuzamosan a halálozási ráta még jelentősebb csökkenésének köszönhetően. Az 1980-as évekre a népességgyarapodás a Szaharától délre elérte, sőt, néhány évben meg is haladta az évi három százalékot. Csak az 1990-es évek elejétől kezdett megfordulni ez a trend, Afrika volt az utolsó a kontinensek sorában, ahol a születésszám s ezzel együtt a népességnövekedés üteme lassulni kezdett. A jelenlegi előrejelzések szerint Afrika lesz az utolsó a kontinensek sorában, ahol a népességnövekedés meg fog állni. Ez azt jelenti, hogy Afrika jelenlegi 850 milliós népessége a jövőben is még jelentősen fog nőni. Az indiai szubkontinens mellett elsősorban Afrika lesz az elkövetkező évszázadban az a térség, ahol a szegénységet, az egészségtelen életkörülményeket a népességnövekedés állandósítani fogja. Ugyanakkor a szubszaharai Afrikában élők már ma is 30 évvel rövidebb életkorra számíthatnak, mint a fejlett világ polgárai. Afrikában, 1960-ban az átlagéletkor 40 évet tett ki. Ez a mutató 1990-ig 52 évre nőtt, majd a kilencvenes években csökkenésnek indult, s az évezredfordulóra 48 év körül stabilizálódott, olyan szinten, mint amit 20 évvel korábban, 1980 körül mértek a statisztikák. Ma a szubszaharai Afrika országainak együttes mutatója csupán 48,9 év. Malawiban csupán 39,1 év, Sierra Leonében pedig 37,9 év.

A gyermekhalandóság többszöröse a fejlett országokénak. Tanzániában, ahol évi 250 dollár az egy főre jutó jövedelem, s a lakosság fele nem jut tiszta ivóvízhez, négy gyerekből csak három éli meg az ötödik születésnapját. A malária évi több millió áldozatának kilenctizede afrikai, és

új ENSZ programra volt szükség a betegség terjedésének megállítására. A TBC, a kolera, a szifilisz és sok más egyéb fertőző betegség áldozatainak száma ugyancsak milliókra rúg évente.

A legnagyobb gondot azonban az AIDS jelenti. Afrika a legfertőzöttebb kontinens. Földünk 40 millió HIV-fertőzöttjének háromnegyed része él itt. Az Észak-Afrikában alig ismert kór nem egyformán pusztít a fekete-afrikai országokban. Botswanában a legsúlyosabb a helyzet, 2000-ben 280 ezer ember, az összlakosság 35,8 százaléka hordozta magában a gyilkos kórt. Zimbabwe, Szváziföld, Leshoto népességének negyede, Dél-Afrika, Zambia, Namíbia népességének ötöde, Malawi, Kenya és a Közép-Afrikai Köztársaság lakosainak hatoda-hetede érintett, Nigériában 3,5 millió ember. A járvány gyors terjedésének egyik oka a törzsi hagyományokban keresendő. A szex sokhelyütt tabunak számít, amiről nem szabad beszélni. A felvilágosítást akadályozza, hogy sok országban még mindig nem kellő súlyával kezelik a kérdést, hivatalosan az AIDS nem létezik. Az AIDS a nőket húszas, a férfiakat harmincas éveikben viszi el, megtizedelve ezzel az egész kontinens legmunkaképebb korosztályait. Noha Fekete-Afrika a Föld népességének már ma is több mint 12 százalékát adja, s ez az arány a jövőben még jelentősen emelkedni is fog, a kontinens világgazdasági pozíciói a második olajválság óta ezzel éppen ellentétes irányba mozognak.

Az olajárrobbanással elkezdődött a relatív, majd az abszolút gazdasági hanyatlás is. A Szaharától délre fekvő Afrika egy főre számított társadalmi összterméke 1965 és 1990 között mindössze 0,2 százalékkal, azaz érzékelhetetlen mértékben növekedett, mialatt Ghána, Elefántcsontpart, Szenegál, Csád, Zaire (a mai Kongói Demokratikus Köztársaság), Zambia mutatói egyenesen csökkenést jeleztek. Különösen szembetűnőek ezzel szemben Kelet- és Délkelet-Ázsia kiemelkedően magas növekedési arányai, de Afrika minden más kontinenssel összehasonlítva is lemaradt a nemzetközi gazdasági versengésben. Afrika részesedése a világ GNP-jéből 1960 és 1989 között 1,9 százalékról 1,2 százalékra csökkent, részesedése a világkereskedelemből ugyanebben az időszakban 3,8 százalékról 1 százalékra, a fejlődő országokba irányuló magánbefektetések terén 25 százalékról 15 százalékra csökkent. 1998-ban a legszegényebb, azaz „legkevésbé fejlett” (LDC) országok, amelyek kétharmad részt Fekete-Afrikában találhatók, a világ összes külföldi tőkebefektetéseinek mindössze 0,4 százalékát vonzották.

Afrika legfontosabb exportcikkeinek zöme erős világpiaci áringadozásoknak van kitéve, a cserearányok évtizedek óta a kontinens számára kedvezőtlenül változnak. Csak 1986 és 1990 között Afrika legalább 50 milliárd dollárt veszített ezen, s ebben a kilencvenes évek sem hoztak semmilyen lényeges változást. Az afrikai országok továbbra is évi több milliárd dollárt veszítenek a nyersanyagok és a késztermékek árának egymással ellentétes irányú mozgása miatt. Afrika országainak kétharmada nyersanyagexportőr, őket különösen sújtja a cserearány-romlás.

Afrika az 1980-as évektől a legjobban eladósodott kontinens, külső adóssága két évtized alatt megháromszorozódott, összege, amely a becslések szerint a Szaharától délre fekvő afrikai országok esetében 2001 végére 350 milliárd dollárra nőtt, a 20. század végére már meghaladta Afrika teljes GNP-jét is. Az adósságszolgálat az összes exportbevétel egyötödét elviszi.

A gazdaság hagyományos ágaiban sem jobb a helyzet, az egy főre jutó élelemtermelés a kontinensen az 1970 utáni negyedszázadban több mint negyedével csökkent. Afrika nem csupán a teljes szegénységben élők, hanem az éhezők – minden negyedik afrikai a FAO statisztikák szerint – arányát tekintve is első a kontinensek között. Tény az is, hogy Afrika lakosságának 40 százaléka kevesebb, mint napi egy dollárból él. Afrika egyszerre szegény, bár egyben gazdag kontinens is. Természeti kincsei hatalmasak, számos stratégiaiának számító nyersanyag, az arany, a platina, a kobalt, a króm, a mangán, az uránium, a foszfát, a réz, a gyémánt legnagyobb készletei itt találhatóak Földünkön. Afrika leggazdagabb országai kivétel nélkül ásványkincseik kivitelének köszönhetik bevételeik meghatározó részét, például Zambia exportjának 97 százalékát adja a réz, a kőolaj meghatározó Gabon és Angola kivitelében, de a kontinens gazdasági óriásának számító Nigéria exportjának is 96 százalékát ez az ásványkincs adja. Ugyancsak meghatározó Afrika részesevése (35–40 százalékos) a Föld vízenergia potenciáljából, egyedülálló növény- és állatvilága, tájainak, népeinek sokszínűsége és egzotikussága óriási turisztikai potenciált jelentenek. Felszínének negyedét borítják erdők, amelyekből értékes faanyagok származnak. Területének kevesebb, mint egytizedén folyik földművelés, ami a kontinensek közül a legalacsonyabb arány. Világgazdasági jelentőséggel bír a kakaó, kávé, tea, földimogyoró, dohány, pálmaolaj, szizál, kesudió és a természetes kaucsuk termelése. Az eddig haszontalannak vélt sivatagok is felértékelődtek az utóbbi években, mint a napenergia termelésre legalkalmasabb területek.

Afrika oktatási kiadásai a globális mutatók alig egy százalékát adják. Az átlagos afrikai tanulóra tehát a világtátlagnak mindössze egy tizenketted része jut, s a fejlett országokkal való összehasonlításban még sokkal rosszabb ez az arány. Az írni-olvasni tudás aránya a legszegényebb országokban alig haladja meg a 10–15 százalékot, s még a legfejlettebbnek számító országokban is analfabéta a népesség harmadánegyede. Az oktatás gyakorta a legelemibb feltételeket is nélkülözi, a falusi iskolákban az oktatás kontinens-szerte egy nagyobb fa árnyékában, mindössze egy tábla segítségével folyik. A függetlenség elnyerése után főként a felsőoktatás fejlesztésére koncentráltak a kormányok, sorra alakultak az egyetemek, valóságos „diploma disease” lett úrrá Afrikán. Ám még ezen az erősen preferált területen is az egyetemi hallgatók össznépességhez viszonyított aránya csak fele a fejlődő országok, s huszad része az Egyesült Államok hasonló mutatóinak. Afrika szakképesítést szerzett lakosai közül egyharmadnyian más kontinensekre, Euró-

pába, Észak-Amerikába vándoroltak. A globalizációnak ez a velejárója éppen a legelmaradottabb országokat sújtja leginkább, a mérnökök, orvosok, tanárok, szakmunkások hiánya égető, s csak hosszabb távon és nagy ráfordításokkal pótolhatóak. Szudánból a mérnökök fele távozott már. Az 1980-as években átlagosan évi 15 ezer, az 1990-es években már évi 23 ezer felsőfokú végzettségű hagyta el a kontinenst, majdnem felük Nigériából. Főleg a legperspektivikusabbnak tartott ágazatokban növekszik egyre gyorsabban Afrika elmaradása. Az energia- és vízellátás, a telefon és a közlekedés katasztrofális és tovább rosszabbodó állapota a fejlődés egyik legnagyobb kerékkötője. Sok afrikai országnak egyáltalán nincs tudományos és technológiai fejlesztési programja. Az ún. „digitális szakadék” is egyre mélyül.

Sokak véleménye szerint a globalizáció Afrikát nagyobb problémák elé állította, mint a történelem korábban bármikor. E nézeteknek megfelelően a kolonializmus és a neokolonializmus ártatlan előjátékai voltak azoknak a társadalmi tragédiáknak, amelyek a globalizáció által keletkeznek. A liberalizáció és a strukturális alkalmazkodási programok tovább mélyítették a kontinens gazdasági gondjait, anélkül, hogy tartós növekedést eredményeztek volna. A globalizáció mindenütt, de különösen Afrikában az állam kettős denacionalizálását segíti elő intézményeinek és ezáltal a fejlesztő állam potenciáljának gyengítésével. Ez a hatás összeadódik Afrika régről öröklött strukturális gyengeségeivel. Ezek a hiányzó tulajdoni jogok, a jövedelmek lefölezése az állami elitek részéről, politikai instabilitás, „informális értékminták”, stb.

A strukturális alkalmazkodási programok felerősítették a globalizáció hatásait anélkül, hogy az ezzel összefüggő lehetőségek megragadását lehetővé tették volna. A gazdaság szanálására és az adósságválság kezelésére a Világbank által kidolgozott strukturális alkalmazkodási program az 1990-es években látványosan csődöt mondott. A program óriási összegekkel igyekezett például az egyes országok bankszektorait szanálni, Szenegálban az ország GDP-jének 15 százalékával, Tanzániában 40 százalékával egyenlő összegeket fordítottak ilyen célokra. Voltak ugyan országok, amelyek a program révén javítani tudtak helyzetükön, elsősorban az „éltanulónak” tekintett Ghána, de kisebb mértékben Guinea és Madagaszkár is, ugyanakkor 11 fekete-afrikai ország helyzete romlott, különösen Kameruné, Zambiáé, Guinea-Bissaué és Elefántcsontparté. A Világbank e programja az előírt liberalizáció és a várt adóbevétel-növekedés elmaradása miatt, ha lehet, még tovább gyengítette az egyes afrikai államok nemzetközi pozícióit, sőt az „államtalanítás” jelszavával azokon a területeken is visszavonulásra került sor – egészségügy, oktatás, egyéb alapszolgáltatások –, amelyek éppen hogy az állami szerepvállalás erősítését kívánják. A „puha állam” a világbanki program révén még kevésbé vált alkalmassá saját törvényei betartatására. Az eredmény a még korruptabb, „vad” piacgazdaság, amelyet az afrikai államok szabályozni nem, csupán adminisztratív úton megcsapolni képesek.

Az afrikai országok gazdasági kiszolgáltatottsága sajátos példájának számított, amikor a francia kormány 1994 januárjában a gyarmati időkből örökölt közös pénzt, a CFA frankot (1945-ből származó jelentése eredetileg: Francia Afrikai Gyarmatok Frankja – *Franc des Colonies Francaises d’Afrique* –, amit a későbbiekben Afrikai Pénzügyi Közösségre – *Communauté Financière Africaine* – változtattak) saját nemzeti valutájával szemben váratlanul leértékelt, s ez gazdaságilag rendkívül nagy károkat okozott. A strukturális alkalmazkodási programnak egyetlen valóban pozitív hozadéka volt, a katonai rezsimeket kontinensszerte szalonképtelenné tette. Afrika politikai térképéről a 20. század végére gyakorlatilag eltűntek a katonai diktatúrák. A függetlenség 40 éve alatt Afrikában minden országra átlagosan két katonai puccs jutott, az országok között nagy eltérésekkel: Szenegálban, Kenyában, Zambiában és még sok más államban soha nem került sor puccsokra, de például Nigériában 1966 és 1993 között kilenc alkalommal ragadták meg a katonák a hatalmat. Az egypártrendszeres és a katonai diktatúrák eltűnése megteremtette a külvilág hathatósabb segítségnyújtásához az előfeltételeket. Ám ez önmagában nem bizonyult elégségesnek. Az új, teljesítő képes intézmények kiépítésére nem történnek kézzelfogható, átütő erejű intézkedések.

Az a feltételezés, hogy az utóbbi évek gazdasági növekedése nem feltétlenül jelent fordulópontot Afrika gazdasági válsága terén, visszaigazolódik a különböző szempontok alapján készült elemzések által. Észak-Afrikát leszámítva hiányzik az OECD piacok közelsége és a megfelelő termékpalletta, a magas szállítási és kommunikációs költségek Afrika előnyösebb világpiaci integrációját még középtávon is kilátástalanná teszik. Komparatív előnyök csak a hagyományos export és néhány speciális termék esetében léteznek. A pozitív hatások a gazdasági növekedésre, a multinacionális cégek közvetlen beruházásai, a portfólió befektetések a jobb információs és kommunikációs lehetőségeknek köszönhetően a behatóbb vizsgálat során csalóka reménnyé válnak. Valószínűbb, hogy további marginalizáció fog bekövetkezni. Növekedést ösztönző hatások aligha lesznek, az ázsiai, az orosz és a latin-amerikai válságok tanulságai sem fogják Afrika kilátásait javítani. Még az is lehetséges, hogy a verseny erősödéséhez járulnak hozzá, amire Afrika legtöbb vállalkozása nincsen felkészülve.

Az 1990-es évek második felétől Afrika bruttó társadalmi terméke újra növekedésnek indult. Ám a növekedés, ami 1980–1990 között csupán évi 2,8 százalékos volt, tehát még a népesség-növekedés évi 2,9 százalékos mértékét sem érte el, a rákövetkező fél évtizedben évi 2,4 százalékosra csökkent, 1997-ben viszont 4,7 százalékosra tett ki, elsősorban a kedvező világpiaci áraknak köszönhető. Az „afrikai tragédia” tehát a növekvő szegénységgel még nem ért véget, nem állt rá a kontinens a tartós növekedés pályájára, nincs jelentős termelékenység-növekedés, sem nagyobb beruházási arány. Az afrikai országok államháztartási hiánya az

1980-as évek 4,8 százalékos átlagáról a kilencvenes évekre 5,3 százalékra nőtt. Az export fejlődése sem kielégítő. Míg az 1990-es évek első felében az egy főre jutó export Kelet-Ázsiában évi 14 százalékkal, Afrikában mindössze 1,5 százalékkal nőtt. A szubszaharai Afrika GDP-jének így is közel 30 százalékát teszi ki az export (az OECD országok 19 százalékkal szemben), Afrika tehát ebből a szempontból erősen integrálódott a globalizált világgazdasághoz, ez azonban nem csökkentette, inkább növelte országainak marginalizálódását. Ennél is rosszabb azonban, hogy a feldolgozóipar a szubszaharai Afrika exportjából mindössze 7 százalékkal részesedik, míg ez az arány latin-Amerikában meghaladja a 20, Dél- és kelet-Ázsiában pedig az 50 százalékot is. Ezzel szemben az afrikai országok vezetnek a vámbevételeknek az állami összevételekből való részesedése terén. A fejlett ipari országokban a vámbevételek csupán 3, a fejlődő országok átlagában 30 százalékot tesznek ki, szemben Afrika országainak 35–40 százalékos arányaival. Az alulfejlettség és az országokon belül képződő csekély jövedelmek tanúsítása mellett ez a korrupció veszélyét is megnöveli. Így a további növekedés kilátásai sem jók. Még abban az esetben is, ha kedvező külső körülményekből indulunk ki – alacsony kamatszint, nettó tőkebeáramlás, stabil exportárak, alacsony infláció és a világpiacon liberalizáció kedvező kihatásai – Afrika alulfejlettsége tartósan megmarad.

A nemzetközi szervezetek, a segélyező államok közössége és számos szakember a korrupcióban, a politikai válságokban, az afrikai országok közötti konfliktusokban, az etnikai összeütközésekben és polgárháborúkban látják Afrika tartós alulfejlettségének okát. Afrika az elmúlt évtizedben a nagyhatalmak gazdasági és geo-stratégiai érdeklődésében elvesztette korábbi jelentőségét. Szomáliát 1993-ban magára hagyták, s a többi erőszakos konfliktusba merült ország, mint Szudán, Libéria, Sierra Leone, Kongó esetében fel sem merült olyan ENSZ, esetleg NATO, EU protektorátusok létesítésének lehetősége, mint amilyen a Balkánon és Afganisztánban is működik. A nemzetközi terrorizmus elleni fellépés kényszere elsősorban Szudán és Szomália esetében már most is megmutatta, hogy „Afrika lecsúszását a világtérképről” a fejlett országok nem engedhetik meg saját biztonságukra is visszaható következmények nélkül.

Dél-Afrika

Dél-Afrika különleges helyet foglal el Afrikában. Gazdasági és demográfiai mutatói úgy viszonyulnak a kontinens többi államaihoz, mint az USA hasonló mutatói Földünk egészéhez. Afrika jövedelmeinek ötödét adja az ország, amelynek gazdasága messze felülmúlja a kontinensen második és harmadik Egyiptom, illetve Nigéria gazdaságát. Politikai szerepe is kimagasló, a korábbi évtizedekben éppen a Dél-Afrika-elle-

nesség tartotta össze az Afrikai Egységszervezetet, napjainkra viszont a kontinens vezető államává vált. Afrika dekolonizációja 1994-ben, a Dél-Afrikai Köztársaságban megtartott első, mindenki számára szabad választásokkal ért valójában véget. Az ország ugyan már 1910-ben Dél-Afrikai Unió néven domíniumi státuszt kapott a Brit Birodalmon belül, teljes állami szuverenitása pedig az 1930-as évekre kiépült, ám ez a folyamat pusztán az össznépeség ötödét kitevő európai származásúaknak tette lehetővé politikai jogaik gyakorlását. Minden más népcsoportot kizártak a politikai jogokból. Sajátos belső gyarmatosítás volt ez, amit afrikánsz szóval apartheidnek, a fajok elválasztása elvének neveztek. Az apartheid kiépítésének célja az országban élő fehérek és nem-fehérek egyenlőtlenségének fenntartása volt. E politika megvalósításához elsősorban a holland származású afrikánerek érdekeit képviselő Nemzeti Párt 1948-as választási győzelmével nyílt meg az út.

A párt a megszerzett parlamenti többségre építve 1948 után gyors egymásutánban fogadtatta el az apartheid rendszer jogi alapjait jelentő törvényeket, elsőként 1949-ben a fajok közötti vegyes házasságot tiltó törvényt. 1950-ben a kötelező faji regisztrációt előíró törvényt hoztak, amely a lakosságot négy kategóriába sorolta, fehérek, „színesek”, (félvérek), ázsiaiak és „bantuk”, azaz afrikaiak. Megtiltották a fehérek és nem-fehérek közötti szexuális kapcsolatot is. A lakóterületek elkülönítéséről szóló törvény számos körzetből tiltotta ki a nem-fehéreket és nyilvánította azokat kizárólagosan fehérek által lakottnak. A kommunizmus ellenes törvényt főként a kormányt kritizáló szervezetek elhallgattatására hozták.

1952-ben fogadták el az ún. útlevel törvényt, amelynek értelmében minden 16 évét betöltött afrikai köteles volt mindig magánál tartania igazolványát, amely valamennyi személyes adatát tartalmazta, beleértve a munkáltatójának nevét, ujjlenyomatát, illetve azt az engedélyt, amellyel munkavégzés céljából beléphetett valamely fehérek által lakott körzetbe. Érvényes engedély nélkül bármikor letartóztathatták a Bantu Oktatási Törvény, amely a feketéket oktató iskolák állami regisztrációjának kötelezővé tételével, számos, az afrikaiak oktatásában fontos szerepet betöltő missziós iskola bezárását eredményezte. Ugyancsak 1953-ban törölték el a feketék munkahelyi szervezkedéshez és kollektív tárgyaláshoz való jogát, illetve ekkor született meg a büntetőtörvénykönyv kiegészítése, amely szerint bűncselekmény bármely törvény ellen tiltakozni, vagy olyan kampányt támogatni, amely ezt teszi. Ezekhez az intézkedésekhez társult még 1956-ban az a törvény, amely megtiltotta a feketék számára, hogy szakképzettséget igénylő munkát végezzenek a bányaszatban. Az „útlevel” törvény elleni tiltakozások végigkísérték az 1950-es éveket, s egy ilyen tiltakozás vezetett 1960-ban a Sharpville-i mézáráláshoz, amelyben a rendőrség golyózápora 69 embert ölt meg. A nemzetközi felháborodás és a fenyegető szankciók vezettek ahhoz, hogy a Dél-Afrikai Unió 1961-ben kilépve a Nemzetközösségből köztársasággá vált.

A Nemzeti Párt a hatalmat egészen 1994-ig monopolizálta, ám módszerei az idők folyamán sokat változtak. A „kicsinyes apartheid”, majd az elegánsabb „nagy apartheid” kurzusok kudarca és a sowetói lázadás után 1978-tól Pieter Botha óvatos reformjai következtek. Eltörölték a faji elkülönítés legszembeszökőbb formáit, lehetővé tették a fajok közötti házasságkötést, visszavonták a faji elnyomás szimbólumát, az útlevél-törvényt. Az apartheid állam fekete lakosaitól korábban úgy próbált megszabadulni, hogy „önálló” államokba, bantusztánokba szervezte őket, az ország összterületének 13 százalékát jelölve ki erre a célra. A kilenc etnikum 10 bantusztánt kapott (a koszák kettőt is), de például a zuluk bantusztánja néhány nagyobb területből és mintegy száz ún. pöttyből állt.

A bantusztánok vezetői közül mindössze négy fogadta el a csupán Pretoria által elismert függetlenséget. A tribalizmus erősítése az apartheid egyik legfontosabb eszköze volt. Botha reformjai a „független” bantusztánok 7 millió lakójának újra visszaadták a dél-afrikai állampolgárságot. Nem változott viszont a születéstől kötelező faji regisztráció és a fajok lakóhely szerinti elkülönítése. 1983-ban Botha megkísérelte a „színeseket” és az indiaiakat politikailag leválasztani a feketékről olyan új alkotmánnyal, amely számukra is külön-külön parlament működtetését tette lehetővé. Az ország történetének legvéresebb zavargásait váltotta ki ez a rendelkezés, ami a lakosság háromnegyede számára semmit sem kínált. A fekete *townshipek*ben mindennapossá váló összecsapások a nemzetközi szankciók erősödését idézték elő, ami az arany árának mélyrepülésével kombinálva válságba taszította a gazdaságot. Betegségére hivatkozva Botha először a Nemzeti Párt, majd az ország vezetéséről is lemondott, helyére 1989 augusztusában Frederik de Klerk került.

De Klerk további reformokat ígért, és öt évet kért azok megvalósításához. A feketéknek juttatandó politikai jogokról kikötötte, hogy azok nem vezethetnek más népcsoportok, például a fehérek feletti dominanciához. Javaslat született az ország átalakítására olyan föderációvá, amely a helyi önkormányzatok mellett az egyes népcsoportok egyenrangú képviselésén alapult volna. A legerősebb ellenzéki szervezet, az 1912-ben alapított, az 1960-as sharpeville-i vérengzés után betiltott Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) a javaslatot elutasította, mert az szöges ellentétben állt az ANC „egy ember – egy szavazat” elvén működő centralizált állam-eszményével. De Klerk rendezte országának a „front-államokhoz” fűződő viszonyát is, ami korábban az egész térség békéjét veszélyeztette. Namíbia népe nemzetközi segítséggel lebonyolított választásokon dönthetett sorsáról.

1990. február 2-án de Klerk sorsfordító beszédet tartott, amelyben új korszak nyitányát harangozta be. Az ANC, a Pánafrikai Kongresszus (PAC) és a Kommunista Párt betiltását hatályon kívül helyezte. Nelson Mandelát az ANC 1962 óta börtönben ülő, élő legendává vált vezetőjét és a többi politikai foglyot kiengedte börtöneikből. Beszédében többször

kitért az egyes népcsoportokat megillető jogokra, elkerülendő a többségnek a kisebbség feletti önkényét. 1991-ben az apartheid két alaptörvénye, az 1936-os földtörvény (amely kizárólagos fehér tulajdonná nyilvánította az ország területének 87 százalékát) és az 1950-es, a népesség kötelező faji besorolást elrendelő törvény került visszavonásra.

De Klerk 1992 tavaszán referendumot írt ki a fehér választók körében:

„Támogatja-e a reformfolyamat folytatását, amelyet az ország elnöke 1990. február 2-án kezdett el, s amelynek célja a tárgyalások útján új alkotmány kidolgozása?”

– kérdéssel. A 85 százalékos részvétellel megtartott népszavazáson a fehér szavazók majdnem 70 százaléka igennel válaszolt a feltett kérdésre. A dél-afrikai kormány javaslatot tett az általános amnesztia meghirdetésére, ezt azonban az ANC visszautasította azzal az indokkal, hogy a kormány túlságosan olcsón kívánna így megszabadulni a múlt bűneitől. A változásokat nagyra értékelte az Afrikai Egységsszervezet 1992-ben kiküldött tényfeltáró bizottsága, valamint az el nem kötelezettek Dzsakartában tartott X. csúcsertekezlete is, amely megszüntette az ún. „frontországokat” és az apartheidellenes mozgalmakat támogató „Afrika-alapot”, a rendelkezésre álló összeget Szomália megsegítésére fordítva.

1992 októberében de Klerk elnök először kért bocsánatot az apartheid rendszer által elnyomott tömegektől. De Klerk és az ANC párhuzamosan hozta nyilvánosságra elképzeléseiket a jövő alkotmányos berendezkedésről. Az ANC erős központi irányítású államot kívánt teremteni, míg a kormányt adó Nemzeti Párt a föderalizmusban, a kisebbségek vétőjogig menő védelmében látta a jövő kulcsát.

1993. február 17. és 19. között Dél-Afrika addigi történetének legatfogóbb összetételű tárgyalása kezdődött a demokratikus átalakítás lezárására 26 párt és csoportosulás részvételével. Voltak közöttük olyanok, amelyek korábban nem kívántak a tárgyalásokon részt venni, mint a reformokat ellenző fehéreket képviselő Konzervatív Párt, vagy a PAC, s mind a négy tartomány tradicionális törzsi vezetői is képviseltették magukat. Április végére igen kemény szakítópróbák után sikerült dűlőre jutni egy Átmeneti Végrehajtó Tanács (TEC) felállításáról és a választások időpontjának kitűzéséről 1994 áprilisára. Mind bel- mind külpolitikai jelentősége volt annak, hogy de Klerk elnök 1993. március 24-én a parlament három házának együttes ülésén bejelentette, hogy az országban 1980 és 1989 között előállított hét atombombát 1990 folyamán megsemmisítették, a gyártóberendezéseket pedig polgári célokra alakították át. De Klerk bejelentése nyomán megszűnt annak a veszélye, hogy az atomfegyver egy szűk hatalmi elit kezében zsarolás eszköze lehessen a hazai lakosság vagy más afrikai államok ellen.

1993. május 18-án a tárgyalófelek elfogadták a jövődó alkotmányos berendezkedés egyik pilléréként a föderális állam elvét. Augusztus 11-re elkészült az ideiglenes alkotmány tervezete, amely az országot a négy hagyományos tartomány (Fokföld, Transvaal, Orange Szabad Állam, Natal) helyett kilenc régióra osztotta, a végrehajtó hatalom gyakorlásában igen széles jogkört biztosítva számukra. Szintén a többpárti tárgyalások eredményeként Dél-Afrika beleegyezett Walvis Bay (Cethal-öböl) enklávéjának átadásába Namíbiának. Szeptember 8-án megállapodás született az országot a választásokig irányító Átmeneti Végrehajtó Tanácsot (TEC) megteremtő törvény szövegéről. A TEC létrehozása megszüntette az országban évtizedek óta fennálló legitimációs válságot. A Többpárti Tárgyalási Fórum 23 résztvevője közül csak két bantuszán, Bophuthatswana és Ciskei vezetője szavazott a törvénytervezet szövege ellen, a PAC és az Afrikaaner Volksunion (AVU) tartózkodott. 1993. október 15-én de Klerk és Mandela megosztott Nobel-békedíjat kapott az apartheid felszámolásában szerzett érdemeiért.

Az 1990 februárjában kezdődött folyamat kiemelkedő állomása volt az átmeneti alkotmány szövegének véglegesítése, majd a parlament általi becikkelyezése december 23-án. Az átmeneti alkotmány minden 18. életévét betöltött dél-afrikai állampolgárnak egyenlő jogot biztosított a négyszáz tagú Nemzetgyűlés és a 90 fős szenátus megválasztásában. Több évtizedes törekvések megvalósulása volt ez. Az alkotmány rendelkezései szerint a Nemzetgyűlést országos és regionális listákon választják meg (200–200 személy). A szenátusba mind a kilenc régió tíz–tíz tagot delegálhat. A kilenc régió mindegyike önálló alkotmánnyal, parlamenttel, saját regionális kormányval rendelkezik. Az átmeneti alkotmány intézkedett a Dél-Afrikában újdonságnak számító alkotmánybíroság felállításáról, az igazságszolgáltatás függetlenségéről, a „tradicionális vezetők” (törzsfők) szerephez juttatásáról a kormányzás minden szintjén, valamint a Dél-afrikai Köztársaság 11 hivatalos nyelvéről, ami a korábbi angol és afrikánsz mellett a ndebele, északi-szotó, déli-szotó, szvázi, conga, cvána, venda, kosza és zulu nyelvek egyenrangúvá minősítését jelentette.

Az 1990 és 1994 között végbement „tárgyalásos forradalom” valódi hőse valójában nem de Klerk, hanem Nelson Mandela volt. A terrorizmusért elítélt politikus börtönéből szabadulva mindent megtett a békés átmenet biztosításáért. Az ANC pozícióit gyengítette, hogy legfőbb korábbi támogatója, a Szovjetunió megszűnt létezni, ugyanakkor Mandela bel- és külföldi népszerűsége hozzájárult ahhoz, hogy a forradalmi várakozások nem vezettek ellenőrizhetetlen erőszakhoz. Mandela a tárgyalások folyamán mindvégig érvényesíteni tudta az ANC legfontosabb célkitűzéseit.

1994. április 26–29-én megtartott választások az ANC elsöprő győzelmét hozták, így a parlament 400 fős alsóházába 252 képviselője jutott be. A nemzeti Párt a voksok 20,4 százalékát kapta, ami 82 mandátumot

jelentett. A zuluk önállóságáért síkraszálló Inkatha Szabadság Párt 10,5 százalékkal (a zulu lakosság mintegy fele szavazott a pártra) 43 mandátumot szerzett. Az összes többi párt, beleértve a Pánafrikanista kongresszust és a változásokat elvető fehérek Szabadság Front (FF) pártját is, mindössze 6,5 százalékon osztozott. A győzelem ellenére az ANC a korábbi egyezségnek megfelelően nemzeti egységkormányt alakított minden, a szavazatok legalább 5 százalékát megszerző párt bevonásával. A Nemzeti Párt 1996 júniusában kilépett a koalícióból, Mangosuthu Buthelezi, a zulu párt vezetője viszont belügyminiszterként mandátuma végéig kitartott mellette.

Az 1996 decemberében elfogadott végleges alkotmány megszüntette a szenátust, a Tartományok Nemzeti Tanácsát hozva létre helyette, lényegében a szenátushoz hasonló, a kisebbségek és a regionális érdekek érvényesítésének jogkörével. A végleges alkotmány alapján került sor 1999. június 2-án az újabb választásokra, ami az ANC számára még a korábbinál is fölényesebb győzelmet hozott. A 22,8 millió választásra jogosult háromnegyede ment el szavazni, s az ANC mindössze néhány tized százalékkal maradt csak el az alkotmányváltoztatáshoz is elegendő kétharmados többségtől, 266 parlamenti mandátumot szerezve. A Nemzeti Párt utódja, az Új Nemzeti Párt csak 28 mandátumot tudott szerezni, így csupán a negyedik lett a pártok erőssorrendjében.

A békés dél-afrikai átmenet az egész kontinens számára nagy fontossággal bírt. Az 1990-es évtizedben Dél-Afrika volt a legnagyobb külföldi beruházó Afrika többi részén, gazdasága szívóhatást gyakorol még jelentős földrajzi távolságokra fekvő országok esetében is, mint Angola, vagy Tanzánia. Ennél is fontosabb, hogy Dél-Afrika kezdeményezőjévé vált sok, a kontinens megújulását, válságból való kilábalását célzó programnak. A donor országok segélyeik jelentős hányadát Dél-Afrikán keresztül folyósítják, mert itt áll rendelkezésre megfelelő infrastruktúra, illetve elegendő tapasztalat.

Felhasznált és ajánlott művek jegyzéke

- ALBERTINI, Rudolf von
1976 *Europäische Kolonialherrschaft 1880–1940*, Zürich, Atlantis.
- BAYART, Jean-François – ELLIS, Stephen – HIBOU, Béatrice
1997 *La criminalisation de l'État en Afrique*, Bruxelles, Éditions Complexe.
- BOAHEN, A. Adu (dir.)
1987 *L'Afrique sous domination coloniale, 1880–1935*, Paris – Dakar, Éditions Unesco – NEA.
- CHRISTOPHER, Anthony J.
1984 *Colonial Africa*, London, Croom Helm.
- COOPER, Frederick
2002 *Africa Since 1940*. Cambridge, Cambridge University Press (The Past of the Present).

- CORNEVIN, Robert & Marianne
1964 *Histoire de l'Afrique des origines à nos jours*, Paris, Payot.
- CROWDER, Michael
1984 *The Cambridge History of Africa*, Vol. 8., From c. 1940 to c. 1975, Cambridge, Cambridge University Press.
- CURTIN, Philip – FEIERMAN, Steven – THOMPSON, Leonard – VANSINA, Jan
1995 *African History: From Earliest Times to Independence*, New York, Longman Publishing.
- FAGE, J. D. – TORDOFF, William
2004 *Afrika története*, Budapest, Osiris Kiadó, 553 old.
- BÚR, Gábor
2002 Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában, in: BALOGH András – ROSTOVÁNYI Zsolt – BÚR Gábor – ANDERLE Ádám: *Nemzet és nacionalizmus*, Budapest, Korona Kiadó, 289–405. old.
- BERNETEL, Paul
1978 *Soweto, a fekete pokol*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- DAVIDSON, Basil
1965 *Az újra felfedezett ősi Afrika. A fekete anya*, Budapest, Gondolat.
- FREUND, Bill
1998 *The Making of Contemporary Africa*, Boulder, Lynne Rienner Publishers.
- FLINT, John E. (ed.)
1976 *The Cambridge History of Africa*, Vol. 5., From 1790 to 1870, Cambridge, Cambridge University Press.
- FROBENIUS, Leo
1981 *Afrikai kultúrák*, Budapest, Gondolat.
- GARLAKE, Peter
1988 *Afrikai királyságok*, Budapest, Helikon.
- GORDON, April A. – GORDON, Donald L.
2007 *Understanding contemporary Africa*, Boulder, Lynne Rienner Publishers.
- HERBST, Jeffrey
2000 *States and Power in Africa. Comparative Lessons in Authority and Control*, Princeton, University Press of Princeton.
- ILIFFE, John
1995 *Africans. The History of a Continent*, Cambridge, Cambridge University Press.
- JOHNSON, Robert Wood
2004 *South Africa: The First Man, the Last Nation*, London, Weidenfeld & Nicolson.
- LUGOSI Győző
2007 *Rizsföldjeim határa a tenger. Államszerveződés Madagaszkáron a gyarmati uralom előtt*, Budapest, L'Harmattan.
- MANNIX, Daniel Pratt – COWLEY, Malcolm
1980 *Fekete elefántcsont. Az atlanti rabszolga-kereskedelem története 1518–1865*, Budapest, Kossuth Kiadó.
- MATTHIES, Volker
2005 *Kriege am Horn von Afrika*, Berlin, Verlag Dr. Köster.

- MBAN, Albert
2007 *Les problèmes des archives en Afrique. À quand la solution?*, Paris, L'Harmattan.
- MEDARD, Jean-Francois.
1991 *Etats d'Afrique Noire: Formations, Mécánismes et Crise*, Paris, Karthala.
- MEREDITH, Martin
2005 *The Fate of Africa – History of Fifty Years of Independence*, New York, Public Affairs.
- MURRAY, Jocelyn
2003 *Az afrikai világ atlasza*, Budapest, Helikon.
- NANTET, Bernard
1999 *Dictionnaire d'histoire et civilisation africaines*, Paris, Larousse.
- NDULU, Benno J.
2008 *The Political Economy of Economic Growth in Africa, 1960-2000*, Cambridge, Cambridge University Press.
- NUGENT, Paul
2004 *Africa Since Independence*, Basingstoke and New York, Palgrave Macmillan.
- OLIVER, Roland – SANDERSON, G. N.
1985 *The Cambridge History of Africa*, Vol. 6., From 1870 to 1905, Cambridge, Cambridge University Press.
- ORMOS Mária – MAJOROS István
2003 *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, Budapest, Osiris.
- OSAGHAE, Eghosa E.
1998 *Crippled Giant: Nigeria since Independence*, London, Hurst.
- PAKENHAM, Thomas
1991 *The Scramble for Africa: The White Man's Conquest of the Dark Continent from 1876 to 1912*, New York, Avon Books.
- POLÁNYI Károly
1972 *Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Egy archaikus gazdaság elemzése*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- PRANDLER Árpád (szerk.)
2005 *Nemzetközi szervezetek és intézmények*, Budapest, Aula Kiadó.
- PROBÁLD Ferenc (ír és szerk.)
2002 *Afrika és a Közel-Kelet földrajza*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- READER, John
1998 *Africa. A Biography of the Continent*, London, Penguin Books.
- REID, Richard
2008 *History of Modern Africa*, Hoboken – San Francisco, Wiley-Blackwell.
- ROBERTS, A. D.
1986 *The Cambridge History of Africa*, Vol. 7., From 1905 to 1940, Cambridge, Cambridge University Press.
- RODNEY, Walter
1973 *How Europe Underdeveloped Africa*, London – Dar es Salaam, Bogle-L'Ouverture Publications.
- SALGÓ László – BALOGH András
1980 *A gyarmati rendszer története, 1870–1955*, Budapest, Kossuth.

SHAXSON, Nicholas

2007 *Poisoned Wells – The Dirty Politics of African Oil*, New York, Palgrave Macmillan.

SÍK Endre

1972, 1973 *Fekete-Afrika története*, I–IV. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ Lóránd

2006 Az imperializmus és Afrika XIX. századi felfedezői, in: SZOMMER Gábor – SZABÓ Lóránd – ÖLBEI Tamás – WILHELM Zoltán szerk.: *Anyországok és (volt) gyarmataik*, 2., Pécs, Pécsi Tudományegyetem.

VANSINA, Jan

1995 *Oral Tradition as History*, Madison, The University of Wisconsin Press.

WESSELING, Henk

1996 *Divide and Rule. The Partition of Africa, 1880–1914*, Westport, Connecticut, Praeger Publishers.